

SAMFUNNSSPEILET

TIDSSKRIFT OM LEVEKÅR OG LIVSTIL

Nr. 4 - 1993

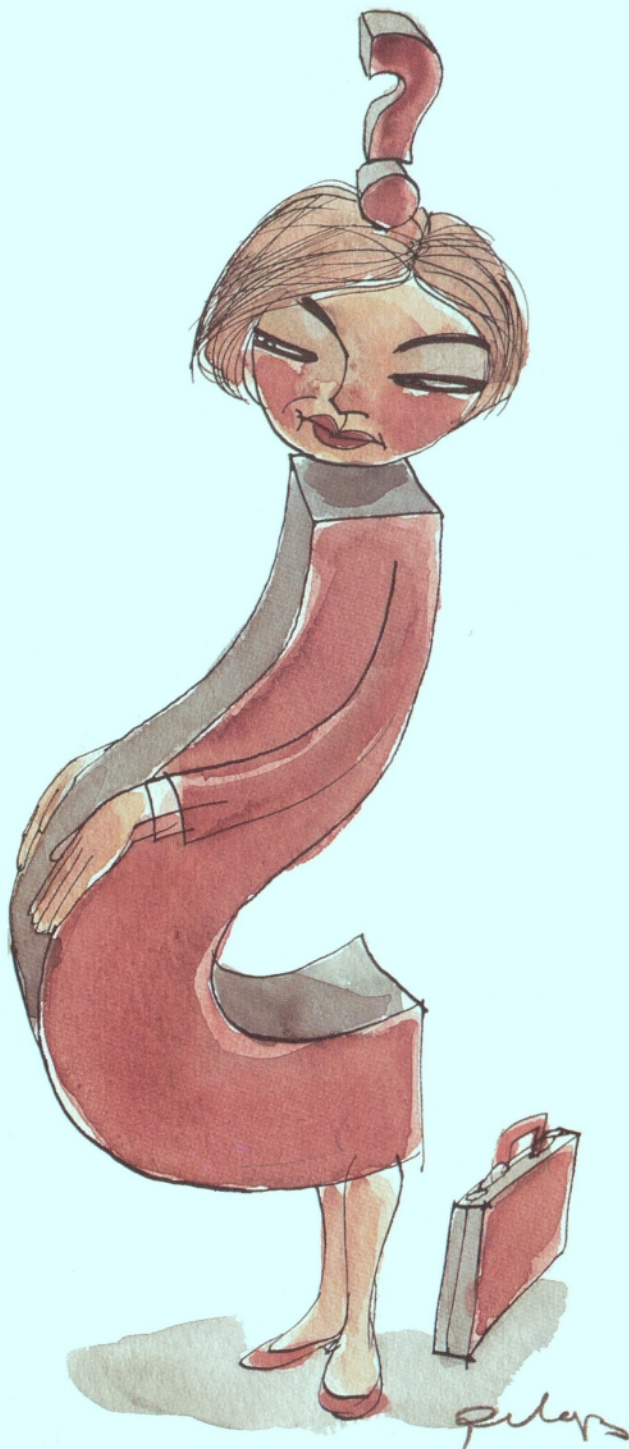
Kvinner, barn og
yrkesaktivitet

Studenttalleksplosjon

Marginale grupper på
arbeidsmarkedet

For lave pensjoner?

Sosiale indikatorer

Nr. 4/1993 - 7. årgang
Utgis av Statistisk sentralbyrå

Ansvarlig redaktør:

Svein Longva

Redaksjon:

Anders Barstad
Jon Epland
Gunvor Iversen

Tegninger:

Per Elvestuen

Abonnementspris:

kr 110,- for 4 nummer pr. år
Løssalgpris: kr 45,-

**Abonnement
bestilles hos:**

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo
tlf.: 22 86 45 00

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, bruk kildehenvisning "SSBs Samfunnsspeilet".

Innhold:

**Mødre på EFs arbeidsmarked -
hel- eller deltidsarbeidere? 2**

Hege Kitterød

**Hva betyr barnehager for kvinners fruktbarhet
og yrkesdeltakelse? 8**

Marit Rønsen

Studenttallseksplosjonen 12

Tor Jørgensen

**Arbeidsmarkedets marginalgrupper:
Hvem er de? 15**

Asbjørn Johannessen

Er pensjonene for lave? 19

Åne Osmunddalen og Trygve Kalve

Sosiale indikatorer 1993 24

Mødre på EFs arbeidsmarked - hel- eller deltidsarbeidere?¹

Hege Kitterød

Kvinner i mange EF-land har tradisjonelt hatt svak tilknytning til arbeidsmarkedet. De siste åra har det vært en betydelig sysselsettingsvekst blant mødre i EF-land. Det har vakt bekymring at mye av veksten har kommet som deltid. Vi finner imidlertid ikke noe felles deltidsmønster blant mødre i EF. Det er stor variasjon mellom ulike land, både når det gjelder deltidens omfang og utvikling, holdningen til deltid og hvorvidt deltid er en marginal yrkestilpasning. Disse variasjonene kan blant annet forstås i lys av trekk ved velferds- og arbeidsmarkedspolitikken i de ulike landene.

Kvinner samfunnsmessige stilling og økonomiske selvstendighet er påvirket av hvorvidt, og i hvilken grad, de blir i yrkeslivet når de får barn. Derfor står mødres sysselsetting og arbeidstid på EFs dagsorden. Kvinner integrasjon på arbeidsmarkedet nevnes som ett av tre hovedinnsatsområder i Kommisjonens tredje handlingsprogram for like muligheter for menn og kvinner (gjelder perioden 1991-1995). Denne artikkelen gir en oversikt over nivå og endring i heltids- og deltidssysselsetting blant mødre i ulike EF-land. Tall for norske mødre gis som sammenligning. Hovedtrekkene vises for hele EF, mens Danmark, England, tidligere Vest-Tyskland og Nederland kommenteres spesielt². Som mødre regnes her kvinner med minst ett barn under ti år.

Økt kvinnesysselsetting i EF, men stor variasjon mellom landene
Kvinner i EF har gjennomgående lavere yrkesaktivitet enn norske kvinner. I 1980-åra gikk utviklingen i EF som i Norge i retning av økte sysselsettingsprosenten blant kvinner, mens sysselsettingsprosentene blant menn ble redusert eller

stagnerte. Det var særlig kvinner i aldersgrupper som ofte har ansvar for barn som økte sin yrkesdeltakelse. I tiden 1983-1991 steg andel sysselsatte kvinner 25-49 år med 9 prosentpoeng. Blant eldre og yngre kvinner var økningen heller beskjeden (tabell 1). Kvinnelige EF-eksperter hilser utviklingen velkommen, men uttrykker samtidig en viss bekymring fordi mye av veksten kom som deltidsarbeid (Meulders mfl. 1991). Det fryktes at deltid vil forsterke de økonomiske og sosiale ulikhetene mellom menn og kvinner, låse kvinner i en marginal posisjon på arbeidsmarkedet og befeste kjønnsdelingen av det ulønnede arbeidet. Men det er verdt å merke seg at vel halvparten av sysselsettingsveksten blant kvinner 25-49 år kom som heltidsarbeid. I andre grupper var det bare deltidsarbeidet som økte.

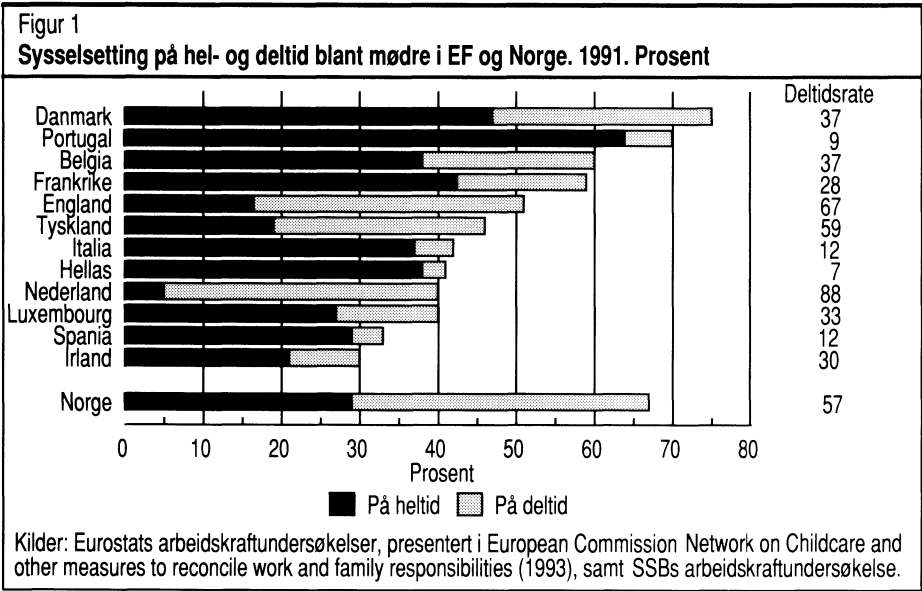
Både når det gjelder samlet yrkesdeltakelse og deltidens omfang er det imidlertid markerte forskjeller mellom kvinner i ulike EF-land. Også endringsmønsteret i 1980-åra varierer sterkt. Mens noen land primært hadde en vekst i deltidsarbeidet blant mødre, hadde andre hovedsakelig en økning i heltidsarbeidet.

Deltid betraktes ofte som uheldig eller marginalt arbeid. Men holdninger til deltid og deltidsansattes arbeidstid og sosial- og arbeidsrettslige stilling varierer sterkt fra land til land.

Sysselsetting blant mødre i EF og Norge - et oversiktsbilde
Siste halvdel av 1980-åra var for EFs vedkommende en periode med fornyet økonomisk vekst. I tiden 1985-1990 økte antall sysselsatte med vel 9 millioner. Ved inngangen til 1990-åra stagnerte sysselsettingsveksten. Arbeidsledigheten begynte å øke, først i England og Irland, så i øvrige EF-land (European Commission 1992). I alle EF-land unntatt Danmark økte sysselsettingen blant mødre i siste halvdel av 1980-tallet. Økningen var mest markert i land hvor mødre i utgangspunktet hadde lav yrkesdeltakelse. Til tross for en viss utjevning, er forskjelle-

Tabell 1. Sysselsettingsmønster blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper i EF ¹ . 1991. Prosent. Endringer (E) i forhold til 1983 i prosentpoeng							
		Andel sysselsatte					
		I alt		På heltid		På deltid	
		-91	E	-91	E	-91	E
KVINNER							
14-24 år	38	+ 2	31	-1	7	+ 3	
25-49 år	62	+ 9	42	+ 5	20	+ 4	
50-64 år	33	+ 2	21	+ 1	13	+ 2	
MENN							
14-24 år	44	0	40	-2	4	+2	
25-49 år	90	-1	88	-1	2	0	
50-64 år	63	-5	61	-5	3	+1	

¹ Portugal og Spania er holdt utenfor.
Kilde: Eurostats arbeidsmarkedstatistikk.

ne fremdeles markerte. Høyest sysselset-tingsandel finner vi blant danske og por-tugisiske mødre, henholdsvis 75 og 70 prosent er sysselsatt (figur 1). Lavest sys-selsetting finner vi blant spanske og irske mødre hvor bare om lag en av tre har inn-tekstgivende arbeid. I England og Tysk-land har om lag halvparten av mødrene yrkesarbeid, i Nederland 40 prosent. Norge plasserer seg nesten på nivå med Danmark og Portugal.

Deltid³ er vanligere blant norske mø-dre enn blant mødre i de fleste EF-land. Deltidens omfang angis ofte i deltidsra-ter, dvs. antall deltidssysselsatte i pro-sent av alle sysselsatte i en gruppe. Nors-ke mødre har en deltidsrate på 57 pro-sent. I EF ligger bare Nederland, England og Tyskland over dette nivået med del-tidsrater blant mødre på henholdsvis 88⁴, 67 og 59 prosent. I Danmark og Belgia ar-beider 37 prosent av de sysselsatte mø-drene deltid. Frankrike, Luxembourg og Irland har deltidsrater på om lag 30 pro-sent, mens spanske, greske, italienske og portugisiske mødre har forholdsvis lave deltidsrater (figur 1).

Det finnes ingen enkeltfaktor som for-klarer vekst eller internasjonale variasjo-ner i deltidarbeidet (Thurman og Trah 1990, Ellingsæter 1992). Ulike faktorer kan ha betydning til ulike tider, i ulike land, i ulike yrker og for ulike grupper av deltidarbeidere. I det følgende sees deltidsmønsteret blant mødre i Norge og utvalgte EF-land i lys av trekk ved vel-ferds- og arbeidsmarkedspolitikken. Vel-ferdsstatens politikk påvirker både tilbud

av, og etterspørsel etter, kvinnelig ar-beidskraft. Ulik grad av offentlig enga-sjement i barneomsorgen, ulik utforming av skatte- og familiepolitikken samt ulikt behov for kvinnelig arbeidskraft i vel-ferdsstatens yrker gir ulike rammer og muligheter for mødres yrkesarbeid. Del-tidsansattes sosial- og arbeidsrettslige stilling vil dessuten påvirke arbeidsgive-res etterspørsel etter deltidsarbeidskraft. Samtidig vil arbeidstiden blant heltidsar-beidende ha betydning for hvorvidt mø-dre velger hel- eller deltidarbeid. Om-sorg for små barn kan vanskelig kombi-neres med svært lange arbeidsdager.

Norske mødre: Høy, men synkende deltidssats

Gifte kvinner i Norge kom ut på arbeids-markedet omtrent ti år senere enn gifte kvinner ellers i Skandinavia. Mens det mest var godt voksne kvinner som ble rekruttert til yrkeslivet på 1970-tallet, skjedde nyrekrutteringen i 1980-åra i større grad enn tidligere blant småbarns-mødre (Kjeldstad 1991). I 1970-åra tok gifte kvinner oftest deltidarbeid. Øko-nomiske oppgangstider og vekst i offent-lig sektor gav sterk etterspørsel etter ar-beidskraft. Gifte kvinner var den viktig-ste arbeidskraftsreserven. At mange til-passet seg yrkeslivet på deltid er tolket som en kombinasjon av tilbuds- og etter-spørselsfaktorer (Ellingsæter 1989). Kvin-ner ønsket deltid, og arbeidsgivere tilpas-set seg endringene på tilbudssiden.

I 1980-åra endret norske mødre sin yrkesatferd både gjennom høyere delta-

kelse og mer heltidsarbeid. Særlig valgte de nye mødrene ofte heltid. Trolig re-presenterer disse en ny kvinnegenera-sjon som i større grad enn tidligere ge-nerasjoner velger en permanent heltids-tilknytning til yrkeslivet (Guldbrandsen og Hoel 1986). Ved inngangen til 1990-åra stagnerte sysselsettingsveksten blant norske mødre, men forskyvningen mot mer heltid ser ut til å fortsette (tabell 2). Fremdeles har norske mødre langt sjeld-nere full jobb enn danske. Norske del-tidsarbeidende mødre har dessuten kor-tere arbeidstid enn danske mødre på deltid, men lengre enn engelske og neder-landske. Omtrent halvparten av de del-tidsarbeidende arbeider under 20 timer pr. uke (figur 2).

Offentlig barnetilsyn har spilt mindre rolle for sysselsettingsveksten blant nor-ske mødre enn blant mødre ellers i Skan-dinavia. Leira (1989) hevder at samar-beid med andre kvinner inntil nylig har vært viktigere enn statens og fedres inn-sats i organiseringen av barnetilsynet i Norge. Deltid kan være en fornuftig løs-ning når omsorg må organiseres privat. Fra 1982 gir arbeidsmiljøloven rett til deltid for arbeidstakere med barn under ti år. Internasjonalt framheves Norge (og Sverige) som foregangsland på dette området (Thurman og Trah 1990).

Dreiningen mot mer heltid blant nor-ske mødre må sees i lys av flere forhold. Høyere utdanning gjør det mer naturlig å velge full jobb for nye generasjoner av mødre. Strammere privatøkonomi kan ha gitt behov for full inntekt. Kvinners yrkesrolle er dessuten blitt mer aksep-

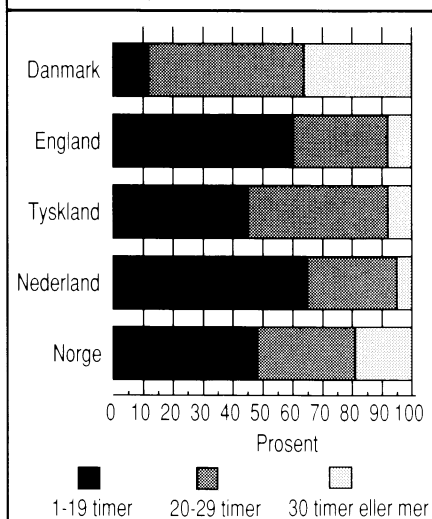
Tabell 2. Sysselsettingsmønster blant mødre i utvalgte EF-land og Norge. 1991. Prosent. Endringer (E) i forhold til 1985 i prosentpoeng

	Andel sysselsatte					
	I alt		På heltid		På deltid	
	-91	E	-91	E	-91	E
Danmark	75	-1	47	+5	28	-6
England	51	+13	17	+7	35	+7
Tyskland	46	+11	19	+2	27	+9
Nederland	40	+16	5	+1	35	+16
Norge ¹	67	-3	29	+3	38	-6

¹ Endringene gjelder i forhold til 1988. Kilder: Se figur 1.

Figur 2

Deltidsansatte mødre etter arbeidstid pr. uke.¹ Tall for utvalgte EF-land og Norge. 1990. Prosent

¹ For EF-landene gjelder opplysningene vanlig arbeidstid. For Norge gjelder de avtalt arbeidstid for sysselsatte med arbeidstidsavtale og vanlig arbeidstid for sysselsatte for øvrig.

Kilder: Se figur 1.

tert. Permisjonsrettighetene i forbindelse med fødsel og barneomsorg er betydelig utvidet, og langt flere barn går i barnehage. Tidsnyttingsundersøkelser tyder på at fedre tar større del i den praktiske barneomsorgen i dag enn ved inngangen til 1980-åra. Men selv om heltidsarbeid har blitt vanligere blant norske mødre, er altså fremdeles godt over halvparten av de sysselsatte tilknyttet yrkeslivet på deltid. Med flere høyt utdannede kvinner og økt barnehageutbygging kan vi trolig forvente en ytterligere forskyvning mot heltid og lang deltid.

Danske mødre: Mer heltid

Nest etter Portugal er Danmark det EF-land som relativt sett har flest fulltidsarbeidende mødre, 47 prosent i 1991. Samtidig er arbeidsledigheten høy. I 1991 hadde danske mødre en ledighetsrate⁵ på 14 prosent (European Commission Network on Childcare and other measures to reconcile work and family responsibilities 1993). Sysselsettingsprosenten blant danske mødre er omtrent den samme i dag som i 1985, men som i Norge har det vært en forskyvning mot mer heltidsarbeid (tabell 2). Danske mødre på deltid har oftest lang arbeidstid. I 1991 arbeidet vel en av tre minst 30 timer pr.

uke, mens bare 12 prosent arbeidet mindre enn 20 timer pr. uke (figur 2). Danske mødres sterke arbeidsmarkedstilknypning sees gjerne i sammenheng med det omfattende statlige ansvaret for barneomsorgen (Siim 1990). Danske kvinner ble rekruttert til yrkesarbeid tidligere enn kvinner i Norge og på kontinentet. Ulik de fleste andre land har man i Danmark opplevd aktiv statlig støtte til mødres yrkesarbeid. Landet har høyere barnehagedekning enn de fleste andre EF-land og ligger også godt over nivået i Norge. Særlig for barn under tre år skiller Danmark seg ut med høy dekning (Moss 1990).

På tross av god offentlig tilrettelegging for kvinners yrkesarbeid, hadde danske mødre lenge en betydelig deltidssatsing. På 1970-tallet ble kvinner i stor grad rekruttert til arbeidsmarkedet på deltid. Den tidlige deltidssatsingen i Danmark er, som i Norge, sett i lys av utbyggingen av velferdsstaten (Ellingsæter 1992). Veksten i offentlig sektor og tjenesteytende næringer innebar etterspørsel etter en bestemt type arbeidskraft. Behovet for deltidssatsinger antas å være særlig stort i servicenæringene. Som i Norge var deltidssatsingen trolig også et uttrykk for kvinners arbeidstidsønsker. I en situasjon med liten tradisjon for mannlig deltakelse i hus- og omsorgsarbeid var deltid en fornuftig tilpasning for kvinner som ønsket å unngå altfor slitsomme dager. Økonomisk var det fremdeles mulig for en barnefamilie å leve på 1 1/2 lønn.

Danske deltidssatsende har god rettslig beskyttelse. Stort sett har de samme rettigheter som heltidsansatte, men lovverket opererer med en grense på 15 timer pr. uke for tilgang til enkelte ytelser (Bjurstrøm 1993). Dansk fagbevegelse har tradisjonelt vært skeptisk til deltidssatsing, særlig til korte ordninger. I de fleste bransjer har avtaleverket bestemmelser om at ansatte skal arbeide minst 15 timer pr. uke. Som vist, har deltidssatsende mødre flest forholdsvis lang arbeidstid.

Når deltiden blant danske kvinner har få marginale trekk, har dette, hevder Ellingsæter (1992), sammenheng med fagbevegelsens restriktive holdning til deltid og med kjennetegn ved den danske velferdsstaten. Mye tyder på at offentlig sektor i Danmark, som i Norge, tilbyr gode deltidskontrakter. Det danske arbeidsmarkedet er dessuten, som

det norske, sterkt kjønnssegregert. I mange kvinneyrker er det knyttet få negative sanksjoner til redusert arbeidstid. Perioder med deltid får sjelden store følger for senere karriere. Bortsett fra lavere pensjonsutbetalinger og redusert lønn ser det derfor ikke ut til at danske mødre taper mye på å jobbe deltid.

Den økte heltidssyssetningen de siste åra kan, som i Norge, ha sammenheng med høyere utdanningsnivå blant nye generasjoner av mødre. Trolig har det også betydning at kvinners yrkesrolle er mer innarbeidet. Danske tidsnyttingsundersøkelser viser at det er blitt en jevnere kjønnsdeling av hus- og omsorgsarbeidet (Knudsen 1991). Det kan også tenkes at strammere privatøkonomi har gjort det nødvendig for mange kvinner å ha full inntekt.

Engelske mødre: Mye kort deltid

Engelske mødre har langt sterkere yrkestilknytning i dag enn i 1985 da bare 38 prosent hadde yrkesarbeid. Fram til 1991 økte andel sysselsatte med 13 prosentpoeng. Omtrent halvparten av økningen kom som heltid (tabell 2). Men heltidsarbeid er fremdeles forholdsvis uvanlig blant engelske mødre. I 1991 var bare 17 prosent av alle kvinner med barn under ti år sysselsatt på heltid. Relativt sett er dette atskillig færre enn i de fleste andre EF-land. 35 prosent av engelske mødre arbeider deltid, de fleste med forholdsvis kort arbeidstid (figur 2).

Det er hevdet at engelsk sosial- og familiepolitikk har forutsatt og fremmet en tradisjonell kjønnsarbeidsdeling og forsinket kvinners rekruttering til arbeidsmarkedet (Siim 1990). Myndighetene gjør lite for å legge forholdene til rette for mødres yrkesarbeid. Omsorg for barn sees hovedsakelig som et privat anliggende. England er blant de EF-land som har lavest offentlig barnehagedekning (Moss 1990). Mangel på gode tilsynsordninger kan tenkes å fremme deltid blant mødre. I 1980-åras privatiseringspolitikk har det dessuten vært en uttalt målsetting å få familie og nærmiljø til å utføre en større del av omsorgsarbeidet i samfunnet (Finch 1990). Mange har vært redd for at dette kan svekke kvinners stilling i arbeidsmarkedet.

Den lave heltidssyssetningen blant engelske mødre må også sees i lys av arbeidstiden blant fulltidsarbeidende. I mange land har kvinner kjempet for

generelle arbeidstidsforkortelser for å lette tilpasningen mellom familie- og yrkesarbeid. Heltidsansatte engelske kvinner har imidlertid svært lang arbeidstid, i gjennomsnitt vel 40 timer pr. uke. (Eurostat 1993). Dette er mer enn kvinner på heltid i Danmark, Tyskland, Nederland og Norge. Mens kvinner i mange andre land opplevde arbeidstidsreduksjoner i 1980-åra, fikk heltidsarbeidende engelske kvinner lengre arbeidstid (Eurostat).

Fedres deltakelse på hjemmebane kan lette kvinners yrkesarbeid. Men engelske fedre har lengre arbeidsdager enn fedre i de fleste andre EF-land og i Norge. Vel en av tre sysselsatte fedre i England har en ukentlig arbeidstid på minst 50 timer. Bare 18 prosent arbeider mindre enn 40 timer pr. uke (figur 3). England skiller seg altså ut med store kjønnsforskjeller i foreldres arbeidstid. Mens sysselsatte mødre flest har korte deltidsoordninger, har fedre svært lange arbeidsdager. Ulikt menn i de fleste andre EF-land, opplevde engelske menn, som fulltidsarbeidende engelske kvinner, en økning i arbeidstiden i 1980-åra (Eurostat). De lange arbeidsdagene gir engelske familier med to fulltids sysselsatte et svært stramt tidsbudsjett.

Tilgang til flere grunnleggende arbeidstakerrettigheter forutsetter i England en arbeidstid på minst 16 timer pr. uke i to år eller en arbeidstid på minst åtte timer pr. uke i fem år (Bjurstrøm 1993). Dette sees gjerne som noe av forklaringen på den korte arbeidstiden blant engelske deltidsansatte (Rubery 1989, Marshall 1989). Arbeidsgivere kan spare sosiale kostnader og få billig arbeidskraft. Mangel på barnehageplasser og lang arbeidstid i fulle jobber kan gjøre det rasjonelt for mødre å akseptere korte deltidsoordninger.

Til tross for lengre arbeidstid blant heltidsarbeidende, privatiseringstendenser i sosialpolitikken og en antatt etterspørsel etter deltidsarbeidskraft kom altså en vesentlig del av sysselsettingsveksten blant engelske mødre på 1980-tallet som heltid. Strammere privatøkonomi, bl.a. som følge av økte boligutgifter, har bidratt til at mødre vender tilbake til arbeidsmarkedet tidligere enn før og oftere tar full jobb (Abdela 1992). Økt utdanningsnivå har også gitt større ønsker om og bedre muligheter for heltidsarbeid. Dessuten har kvinners yrkesarbeid blitt mer akseptert.

Tyske mødre: Økt yrkesdeltakelse, men mest på deltid

Andel sysselsatte tyske mødre steg fra 35 til 46 prosent i tiden 1985-1991. Veksten kom hovedsakelig som deltid (tabell 2). Fremdeles er bare 19 prosent tilknyttet yrkeslivet på heltid, mens 27 prosent har deltidarbeid. Tyske mødre på deltid har jevnt over kortere arbeidstid enn danske, men lengre enn engelske. Knappt halvparten arbeider under 20 timer pr. uke, like mange arbeider 20-29 timer pr. uke, mens bare 8 prosent arbeider mer enn 30 timer pr. uke (figur 2).

Tyske kvinners forholdsvis svake arbeidsmarkedstilknytning sees gjerne i lys av landets familie- og sosialpolitikk, den økonomiske politikken og den spesielle næringsstrukturen, samt av en stor tilstrømning av utenlandsk arbeidskraft. Den tyske velferdsstaten har i mindre grad enn de nordiske velferdsstatene etterspurt kvinnelig arbeidskraft. Tyskland har tradisjonelt ført en restriktiv finanspolitikk og vært skeptisk til omfattende offentlig sysselsetting. Tjenesteytende næringer, som gjerne sysselsetter mange kvinner, har relativt sett mindre omfang

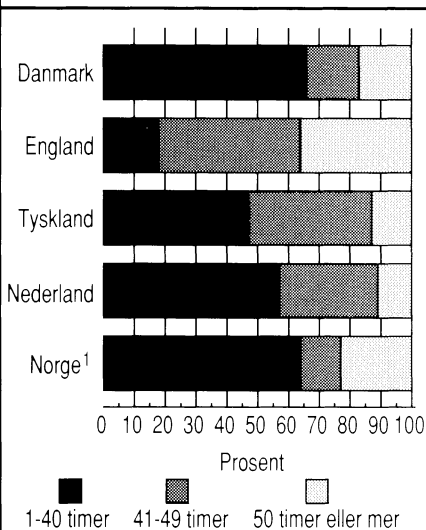
i Tyskland enn i land det er naturlig å sammenligne med (Eurostat 1993). Det er også antatt at det tyske gjestearbeider-systemet har gitt forholdsvis liten etterspørsel etter kvinnelig arbeidskraft i oppgangstider (Stjernø, under utgivelse).

Trekk ved katolisismen har hatt betydning for utformingen av tysk familie- og sosialpolitikk, for synet på familiens rolle i samfunnet og for arbeidsdelingen mellom menn og kvinner. Det er et viktig prinsipp i den tyske velferdsstaten at offentlige løsninger først skal tas i bruk når familie eller andre private ordninger ikke strekker til. En familieform med mannen som hovedforsørger begunstiges i skattesystemet. Lønnsnivået er høyere og skattenivået lavere enn i nordiske land (Ellingsæter 1992, Stjernø, under utgivelse). Dermed har mange kvinner økonomisk mulighet til å være hjemme.

Tyske kvinner har vært lite innstilt på å overlate hus- og omsorgsarbeid til andre (Ostner 1993). Ulikt kvinnesaksforkjempere i andre land har ikke vesttyske feminister sett fulltids lønnsarbeid som noe viktig likestillingspolitisk mål. Derfor har de ikke motarbeidet velferdspolitiske ordninger som fremmer en tradisjonell kjønnsarbeidsdeling. Et begrenset offentlig engasjement i barneomsorgen gjør det dessuten vanskelig for mødre å ha full jobb. Tyskland har god barnehagedekning for barn over tre år, men tilbudet består mest av halvdagsplasser (Moss 1990).

I 1985 fikk landet en lov som skulle gjøre det lettere å ansette folk. Den åpnet for større bruk av midlertidige kontrakter og stimulerte til deltidarbeid. Ved å gi deltidsansatte bedre lovbeskyttelse håpet man å gjøre deltid mer attraktivt for arbeidstakere. Undersøkelser blant arbeidsgivere viser at midlertidige kontrakter ble mer vanlig like etter at loven ble innført, mens bruken av deltid var omtrent uendret (Marshall 1989). De langsiktige konsekvensene er mindre klare. Tyske deltidsansatte har forholdsvis gode arbeidstakerrettigheter og kan ikke i samme grad enn engelske deltidsansatte brukes som billig arbeidskraft. Derfor er det lite sannsynlig at etterspørselen etter deltidsarbeidskraft er særlig stor. Det er rimelig å anta at når 1980-åras sysselsettingsvekst blant tyske mødre først og fremst kom som deltid, er dette i større grad en konsekvens av mødres arbeidstidsønsker og utformin-

Figur 3
Sysselsatte fedre etter arbeidstid pr. uke.
Tall for utvalgte EF-land og Norge. 1991.
Prosent

¹ Fedre kan ikke skilles ut i den norske arbeidskraftundersøkelsen. Opplysningene her er basert på innledningsintervjuet til tidsnyttingsundersøkelsen 1990-1991.

Kilder: Se figur 1.

gen av barneomsorgen, enn av arbeidsgiveres behov for deltidsarbeidskraft.

Nederlandske mødre: Stort sett deltidsarbeidere

Nederlandske kvinner har tradisjonelt hatt lav yrkesdeltakelse. Spesielt blant mødre finner vi lavere sysselsetting i Nederland enn i de fleste andre EF-land. I 1985 hadde bare en av fire nederlandske mødre yrkesarbeid. Fram til 1991 steg andelen sysselsatte mødre med 16 prosentpoeng. Veksten kom vesentlig som deltid. Bare 5 prosent av nederlandske mødre er sysselsatt på heltid. 35 prosent har deltidsjobb (tabell 2). Deltidsarbeidende mødre flest har dessuten kort arbeidstid. Nesten to av tre arbeider mindre enn 20 timer pr. uke (figur 2).

Det hevdes at den sterke tradisjonen for fulltids hus- og omsorgsarbeid gjør at mange nederlandske kvinner ser deltid som beste alternativ hvis de ønsker inntektsgivende arbeid. En tradisjonell morsrolle kan på denne måten kombineres med en viss yrkesaktivitet. De fleste nederlandske kvinner mener at barn bør tas hånd om av foreldrene, ikke ulike tilsynsordninger, de første åra (Knijn 1991). Etter hvert uttrykker imidlertid stadig flere mødre, særlig fra midlere og høyere sosiale lag, ønsker om full jobb. Mange finner dette vanskelig å realisere. De møter sterke forventninger om å ha fulltids omsorg for barna. Som i Tyskland fremmer dessuten skatte- og familiepolitikken en tradisjonell familieform. Det er store forsørgerfordeler i skattesystemet. Satsing på korttidsplasser i barnehagene samt korte dager i småskolen gjør det vanskelig for mødre å ha full jobb. Videre er det pekt på at utformingen av arbeidslivet kan gjøre det vanskelig for kvinner å ha full jobb. Da kvinneandelen i arbeidsstyrken inntil nylig har vært såpass lav, er yrkeslivet lite tilrettelagt for ansatte med omsorgsforpliktelser (Knijn 1991). Eksempelvis risikerer arbeidstakere å møte liten forståelse ved fravær pga. barns sykdom.

Den sterke deltidsveksten i Nederland må også sees på bakgrunn av myndighetenes ønske om å fremme deltidsordninger i arbeidslivet. Ideer om deregulering og fleksibilisering stod sentralt i 1980-åras arbeidsmarkedspolitikk. Deltid ble brukt for å oppnå økt fleksibilitet i organiseringen av arbeidet, bedre næ-

ringslivets konkurranseevne og bekjempe arbeidsledigheten. Myndighetene har ønsket å fjerne hindringer for deltidsarbeid. Partene i arbeidslivet er bedt om å stimulere til deltid, og man har gjennomført eksperimenter med jobbdeling (Plantenga, udatert, Meulders og Plasman 1989). Trolig har derfor deltidsveksten blant nederlandske mødre i større grad enn deltidsveksten blant tyske mødre sin bakgrunn i en arbeidsmarkedspolitikk som aktivt fremmer deltidsarbeid. Mangel på fulle jobber og tilfredsstillende tilsynsordninger kan ha ført til at mange arbeider kort deltid. Mens ledighetsraten blant nederlandske mødre var 13 prosent i 1991, hadde tyske mødre en ledighetsrate på bare 7 prosent (European Commission Network on Childcare and other measures to reconcile work and family responsibilities 1993). Undersysselsettingen blant nederlandske deltidsarbeidere er forholdsvis høy. Mange ansatte med svært kort arbeidstid ønsker lengre deltidsordninger (Plantenga, udatert).

Større forskjeller mellom ulike grupper av sysselsatte mødre?

Vi finner altså ikke noe felles deltidsmønster blant mødre i EF. Deltidsraten varierer sterkt fra land til land. Likeledes varierer det i hvilken grad nye generasjoner av mødre rekrutteres til arbeidsmarkedet som hel- eller deltidsarbeidere. Forskjellene er vanskelige å forklare. De har dels sammenheng med trekk ved familie- og sosialpolitikken og dels med trekk ved arbeidsmarkedet og arbeidsmarkedspolitikken. Trolig har det også betydning hvilket stadium landene befinner seg på når det gjelder å innlemme kvinner i yrkeslivet. Så lenge kvinners yrkesrolle er lite innarbeidet, er det rimelig at mye av sysselsettingsveksten blant mødre kommer som deltid. Med økt utdanningsnivå og større aksept for mødres yrkesarbeid, kan vi trolig også i disse landene vente mer heltidsarbeid i tiden som kommer, særlig blant høyt utdannede kvinner.

Også deltidsarbeidets karakter varierer sterkt. Eksempelvis har deltiden i England flere marginale trekk enn deltiden i mange andre EF-land, mens deltiden i Danmark har få marginale trekk. Også innen det enkelte land er deltidsarbeidet svært heterogent. Flere steder har man et dobbelt deltidsarbeidsmarked

med kort og dårlig beskyttet deltid på den ene side, og lange deltidsordninger og gode arbeidstakerrettigheter på den annen (Bütemann og Quack 1989, Rubery 1989). I enkelte land ser man tendenser til større polarisering av deltidsarbeidskraften. Trolig kan vi i tiden framover vente større forskjeller mellom ulike grupper av sysselsatte mødre. Mens etter spurte yrkeskategorier vil få heltidsarbeid og gode deltidsjobber, vil andre måtte akseptere dårlige deltidsjobber. De viktigste skillelinjene vil altså ikke gå mellom del- og heltidsarbeidere, men mellom sysselsatte med korte og dårlig beskyttede deltidsjobber utformet på arbeidsgivers betingelser på den ene side, og sysselsatte med fulle jobber eller gunstige deltidsordninger på den annen.

1. Artikkelen bygger på en rapport fra Institutt for samfunnsforskning om deltidsarbeid i Norge og EF (Kitterød 1993).

2. Danmark, England og Vest-Tyskland er valgt fordi de, i likhet med Norge, er rike land mot nord i Vest-Europa. Samtidig er landene forskjellige på flere områder både hva angår sosialpolitiske målsettinger, arbeidsrettslige forhold og kvinners yrkesdeltakelse. Landene er også interessante som velferdsstater ettersom de eksemplifiserer ulike typer. Nederland er valgt fordi landet skiller seg ut med lav kvinnesysselsetting og mye deltidsarbeid, og fordi landet, i større grad enn mange andre stater, framstår som en blandingsform mellom ulike typer velferdsstater.

3. Deltid er en samlebetegnelse på mange ulike arbeidsforhold. Det finnes variasjoner langs mange dimensjoner. Fellestrekket er at arbeidstiden er kortere enn det som er vanlig i yrket. I prinsippet kan deltidsarbeid avgrenses på to måter, gjennom en objektiv tilnærming ved fastsettelse av en bestemt timegrense, eller gjennom en subjektiv tilnærming basert på folks egen oppfatning av hvorvidt de jobber hel- eller deltid. For EF-landene benyttes her i hovedsak et subjektivt deltidsbegrep. For Norges vedkommende har SSB siden 1988 benyttet en kombinasjon av en subjektiv og en objektiv deltidsdefinisjon. Sysselsatte med avtalt eller vanlig arbeidstid under 30 timer pr. uke klassifiseres som deltidsarbeidere. Det samme gjelder sysselsatte som har en avtalt/vanlig arbeidstid på 30-36 timer pr. uke, og som oppgir at timetallet er lavere enn det som er vanlig i yrket, eller at det ikke finnes heltidsarbeid i yrket. Før 1988 ble deltid avgrenset på grunnlag av opplysninger om faktisk arbeidstid i en bestemt referanseuke.

4. For land som Nederland med lav kvinnesysselsetting og mye deltid, gir

deltidsraten et overdrevent inntrykk av deltidens samlede utbredelse. Antall deltidsysselsatte målt i prosent av alle kvinner i en gitt gruppe viser hvor stor del av samtlige kvinner i gruppen som har deltidsarbeid. I Nederland gjelder dette 35 prosent av mødrene, i Norge 38 prosent (figur 1).

5. Arbeidsledighetsraten er antall arbeidsledige i prosent av arbeidsstyrken. Arbeidsstyrken er summen av sysselsatte og arbeidsledige.

Litteratur

Abdela, L. (1992): "Det forenede Kongerike: Ligestillingen og den økonomiske krise". *Europas Kvinder*, nr. 70, s. 84-93.

Bjurstrøm, H. (1993): *Deltidsansattes rettigheter. En komparativ studie av Danmark, Norge, Storbritannia og Tyskland*. Institutt for samfunnsforskning, serien rapporter, Oslo. Under utgivelse.

Büchtemann, C. og S. Quack (1989): " "Bridges" or "traps"? Non-standard employment in the Federal Republic of Germany". I G. Rodgers og J. Rodgers (red.), *Precarious Jobs in Labour Market Regulation*. ILO, Geneva.

Ellingsæter, A. L. (1989): *Normalisering av deltidsarbeidet. En analyse av endring i kvinners yrkesaktivitet og arbeidstid i 1980-årene*. Sosiale og økonomiske studier nr. 71. Statistisk sentralbyrå.

Ellingsæter, A. L. (1992): *Part-time work in European welfare states. Denmark, Germany, Norway and the United Kingdom compared*. Institutt for samfunnsforskning, rapport nr. 2, Oslo.

European Commission (Directorate General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs) (1992): *Employment in Europe 1992*, Luxembourg.

European Commission Network on Childcare and other measures to reconcile work and family responsibilities (1993): *Mothers, Fathers and Employment 1985-1991*.

Eurostat (1993): *Labour Force Survey. Results 1991*.

Finch, J. (1990): "The politics of community care in Britain". I Ungersen (red.), *Gender and Caring. Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.

Gulbrandsen, L. og M. Hoel (1986): *Norske kvinners yrkesdeltakelse på 80-tallet. Kontinuitet og nye tendenser*. INAS-rapport nr. 7, Oslo.

Kitterød, H. (1993): *Fullt og helt eller stykkevis og delt? Deltidsarbeid i Norge og EF - omfang og endring*. Institutt for samfunnsforskning, Rapport nr. 11, Oslo.

Kjeldstad, R. (1991): "Småbarnsmødrenes tiår på arbeidsmarkedet". *Samfunnsspeilet*, nr. 3, s. 16-19.

Klijn, T. (1991): *Citizenship, Care and Gender in the Dutch Welfare State*. Paper til den europeiske forskerkonferanse "Women in a changing Europe", Aalborg, August.

Knudsen, R. (1991): *Kvindens stilling på arbeidsmarkedet i Danmark. Udviklingen mellom 1983 og 1989/90*. Rapport til EF-Kommissionen om den 8. fase af studierne i Netværket "Kvinder i Arbejdsstyrken" under Kommissionenes kontor for ligestilling mellem kvinder og mænd. Danmark.

Leira, A. (1989): *Models of Motherhood. Welfare State Policies and Everyday Practices: the Scandinavian Experience*. Institutt for Samfunnsforskning, Rapport nr. 7, Oslo.

Marshall, A. (1989): "The sequel of unemployment: The changing role of part-time and temporary work in Western Europe". I G. Rodgers og J. Rodgers (red.), *Precarious Jobs in Labour Market Regulation*. ILO, Geneva.

Meulders, D. og R. Plasman (1989): *Women in atypical employment*. Department of Applied Economics, Free University of Brussels.

Meulders, D., R. Plasman og V. Vander Stricht (1991): *Position of Women on the Labour Market. Developments between 1983 and 1989-90*. Department of Applied Economics, Free University of Brussels.

Moss, P. (1990): *Børnepasning i den Europæiske Fællesskaber 1985-1990*. Kommisjonen for de Europæiske Fællesskaber. Generaldirektorat Information, Kommunikation, Kultur, Kvindeinformation, Brussel.

Ostner, I. (1993): "Slow Motion: Women, Work and the Family in Germany". I J. Lewis (red.), *Women and social Policies in Europe. Work, family and the state*. England: Edward Elgar.

Plantenga J. (udatert): *The Netherlands. The Phenomenon of Part-Time Work: Facts, Background, and Consequences*. Utrecht, Economisch Instituut/CIAV.

Rubery, J. (1989): "Precarious forms of work in the United Kingdom". I G. Rodgers og J. Rodgers (red.), *Precarious Jobs in Labour Market Regulation*. ILO, Geneva.

Thurman, J. E. og G. Trah (1990): "Part-time work in international perspective". *International Labour Review*, vol. 129, nr. 1, s. 23-40.

Siim, B. (1990): "Women and the welfare state: Between private and public dependence. A comparative approach to care work in Denmark and Britain". I Ungersen (red.), *Gender and Caring. Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.

Stjernø, S. (under utgivelse): *Velferdsstat og sosialpolitikk i Tyskland. Med sideblikk til Storbritannia, Norge og Sverige*. Universitetsforlaget, Oslo.

Hege Kitterød er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Hva betyr barnehager for kvinners fruktbarhet og yrkesdeltakelse?

Marit Rønsen

Et av særtrekkene ved utviklingen i de siste to tiårene har vært den sterke veksten i mødres yrkesaktivitet. Dette har gått sammen med en sterk utbygging av barnehager. Fruktbarheten har variert mer. Etter å ha falt utover på 1970-tallet, begynte den igjen å stige i første halvdel av 1980-årene. I denne artikkelen ser vi nærmere på disse utviklingstrekkene, og drøfter hvilken rolle barnehager har spilt for fruktbarhet og mødres yrkesdeltakelse i lys av eksisterende forskning.

De områdene vi skal ta for oss henger selvsagt nøye sammen. Det er tidkrevende å ha omsorg for og oppdra barn. Det blir mindre tid igjen til andre aktiviteter, som f.eks. yrkesdeltakelse. Dersom mødre tar arbeid utenfor hjemmet, vil det vanligvis være nødvendig med en eller annen form for barnetilsyn.

Hvilke sammenhenger kan tenkes mellom barnehager, fruktbarhet og yrkesaktivitet?

Som antydning i figur 1, er det ikke opplagt hvilke årsakssammenhenger vi har med å gjøre når vi skal studere forholdet mel-

lom barnehager, fruktbarhet og mødres yrkesdeltakelse.

Fra offisiell arbeidsmarkedstatistikk vet vi at mødres yrkesdeltakelse avtar jo flere barn de har, og øker jo eldre det yngste barnet er. Dette er sammenhenger som viser seg å holde også når det kontrolleres for andre viktige faktorer som f.eks. kvinnens utdanningsnivå, lønn og familieøkonomi. En negativ sammenheng mellom fruktbarhet og yrkesdeltakelse er derfor godt dokumentert.

Når det gjelder den omvendte sammenhengen, er det ofte blitt hevdet at den sterke økningen i kvinners yrkesaktivitet har vært en viktig faktor bak nedgangen i fruktbarhet til under reproduksjonsnivå i de fleste vestlige land (se f.eks. Hoffmann-Nowotny 1988 og Bumpass 1990). Men dette er en hypotese som har fått blandet støtte når den er blitt testet på data. Enkelte amerikanske og australske studier har riktignok funnet at kvinner med lang yrkeserfaring ønsker færre barn enn andre kvinner (se f.eks. Ware 1976 og Jones 1981), men nyere europeiske undersøkelser tyder på at en sterk yrkestilknytning ikke nødvendigvis fører til lavere fruktbarhet. I Sverige har Hoem og Hoem (1989) og B. Hoem (1990)

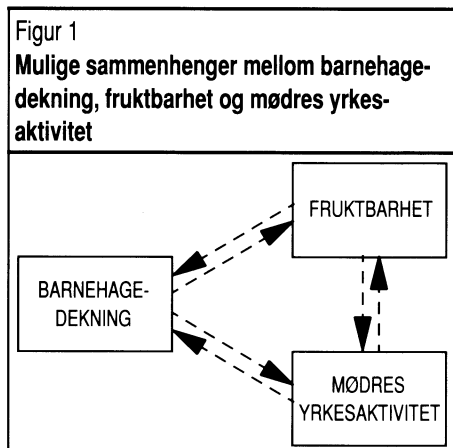
funnet en like stor tilbøyelighet til å få det tredje barnet blant mødre med lang yrkeserfaring som blant mødre som hovedsakelig har vært hjemmeværende. Disse resultatene bekreftes av tilsvarende funn i England (Wright et al. 1988) og ganske nylig også av norske analyser (Kravdal 1992). Det er derfor mer tvilsomt at mødres yrkesaktivitet virker negativt på fruktbarheten enn at fruktbarheten virker negativt på mødres yrkesaktivitet.

Når vi også tar barnehagedekning med i bildet, blir sammenhengene enda mer kompliserte. Er den økte tilgangen på barnehageplass en viktig forklaringsfaktor bak småbarnsmødrenes økte yrkesaktivitet, eller er det omvendt? Har den sterkere yrkestilknytningen blant småbarnsmødre tvunget fram den sterke satsingen på utbyggingen av barnehager? På samme måte når det gjelder forholdet til fruktbarhet: Fører et bedre barnehetstilbud til at kvinner velger å få flere barn, og omvendt, i hvilken grad tar myndighetene hensyn til størrelsen på barnekullene i sine utbyggingsplaner?

Det er ikke enkelt å gi utfyllende svar på disse spørsmålene. Det forutsetter at både fruktbarhet, yrkesaktivitet og barnehagedekning analyseres samtidig i en modell som tar hensyn til den innbyrdes avhengigheten. Slike modeller blir lett kompliserte. I denne artikkelen skal vi derfor begrense oss til to årsakssammenhenger: Barnehagenes betydning for fruktbarhet og for mødres yrkesdeltakelse.

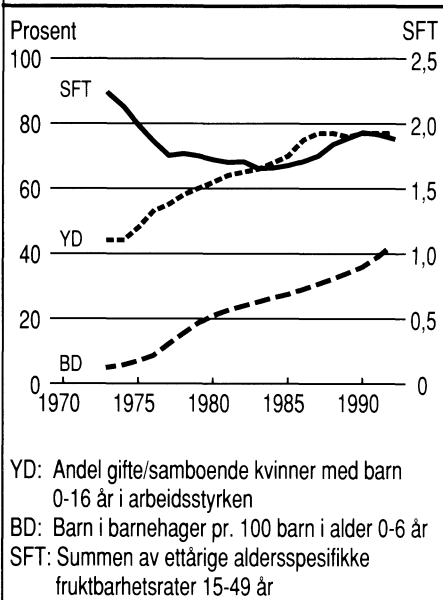
Sterk økning i barnehagedekning og mødres yrkesdeltakelse.....

Vi skal la tall fra Statistisk sentralbyrås arbeidskraftundersøkelser belyse utvik-

Figur 2

Mødres yrkesdeltakelse (YD), barnehagedekning (BD) og samlet fruktbarhetstall (SFT). 1973-1992

lingen i mødres yrkesdeltakelse. Tallene omfatter gifte og samboende mødre med barn under 16 år¹. Et slående trekk er den nesten parallelle utviklingen i mødres yrkesdeltakelse og barnehagedekning (figur 2). Fra 1973 til 1992 økte yrkesdeltakelsen blant mødre med barn under 16 år fra 44 til 77 prosent, det vil si en gjennomsnittlig årlig økning på 1,7 prosentpoeng. I samme tidsrom økte barnehagedekningen fra 5 til 43 prosent², som er en økning på 1,9 prosentpoeng pr. år. Men siden barnehagedekningen startet på et mye lavere nivå, har den selvsagt hatt sterkest vekst relativt sett. Mens andelen mødre i arbeidsstyrken ble mindre enn fordoblet i perioden, var barnehagedekningen over 8 ganger så stor i 1992 som i 1973.

..... men både nedgang og oppgang i fruktbarheten

Figur 2 kan gi inntrykk av en entydig positiv sammenheng mellom barnehagedekning og mødres yrkesdeltakelse, men når det gjelder forholdet til fruktbarhet er bildet mindre klart. Før vi går nærmere inn på utviklingen i fruktbarhet, kan det være på sin plass med noen få kommentarer til det fruktbarhetsmålet som er brukt. Samlet fruktbarhetstall (SFT) beregnes som summen av ettårige aldersspesifikke fruktbarhetsrater blant kvin-

ner i fruktbar alder. Siden det måler fruktbarhetsmønsteret i et gitt år, er det svært følsomt for tempoforandringer, det vil si når i livet kvinnene velger å få barn. I perioder da kvinner har en tendens til å utsette fødslene, vil periodefruktbarheten synke. Når disse kvinnene bestemmer seg for å ta igjen det forsømte, vil periodefruktbarheten stige igjen. Om det faktiske antall barn kvinnene får vil gå opp eller ned, kan vi ikke vite før de er ferdige med sin fruktbare periode. Det faktiske barnetallet per kvinne måles ved kohortfruktbarheten, som har vært fallende for hvert kvinnekull født etter 1934.

Periodefruktbarheten (SFT) falt ganske raskt utover 1970-tallet, fra 2,23 barn per kvinne i 1973 til 1,75 i 1977. Deretter stanset nedgangen etter hvert opp, og nådde et for Norge historisk bunnivå på 1,66 i 1983. Siden 1983 har det igjen vært en økning i fruktbarheten, og i 1990 var den kommet opp i 1,93 barn per kvinne. Tallene for de to siste årene tyder på at denne oppgangen nå har stanset. I 1991 var SFT 1,92 og i 1992 1,88. En nærmere analyse av den siste fruktbarhetsoppgangen har vist at mesteparten kan tilskrives en innhenting av utsatte førstefødsler og også annenfødsler blant kvinner i tredveårene og slutten av tyveårene (Kravdal 1993). Samtidig har det ikke vært noen ytterligere utsettelse av førstefødslene blant de yngste kvinnekullene.

Når vi sammenligner utviklingen i fruktbarhet med barnehagedekningen er det vanskelig å få øye på noen bestemt sammenheng. Det kan tenkes at den hurtige utbyggingen av barnehager var en medvirkende årsak til at fruktbarhetsnedgangen stanset opp på slutten av 1970-tallet og deretter begynte å stige igjen. I sine analyser finner Kravdal et vendepunkt i fruktbarhetsatferd omkring 1977, da det kan spores en moderat oppgang i fruktbarhet blant kvinner som allerede hadde to eller flere barn. Dette kan avspeile at kostnadene ved å ha barn var blitt lavere både på grunn av et bedret barnehagetilbud og på grunn av andre omlegginger i familiepolitikken, bl.a. en utvidelse av svangerskapspermisjonen med høyere kompensasjon fra omkring midten av 1977.

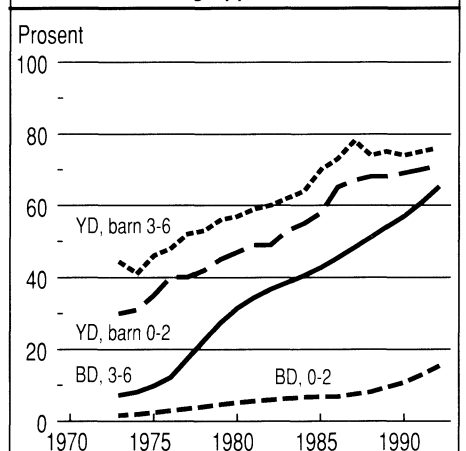
Lavere barnehagedekning blant de minste barna ingen hindring for mødrenes yrkesdeltakelse?

Siden figur 2 omfatter alle mødre med barn under 16 år, kan det gi et feilaktig bilde når vi sammenligner utviklingen i yrkesdeltakelse med barnehagedekning. I figur 3 har vi bare tatt med mødre med førskolebarn, og har inndelt dem i grupper etter alderen på det yngste barnet. Det ser ikke ut til at veksten i yrkesaktivitet blant mødre til de yngste barna (0-2 år) har ligget noe etter mødre til de noe eldre barna (3-6 år), og på slutten av 1980-tallet kan det også se ut som de har tatt noe innpå. I 1973 var 30 prosent av mødre til de yngste småbarna og 44 prosent av mødre til de eldste småbarna yrkesaktive. I 1992 var de tilsvarende andelen 71 og 76 prosent. Hvis vi også inndeler mødre etter hvor mange barn de har, viser det seg at den økte veksten i yrkesdeltakelse blant mødre til barn under 3 år vesentlig skyldes økt aktivitet blant ettbarnsmødrene (NOS Arbeidsmarkedstatistikk 1973-1992).

Når vi sammenligner yrkesdeltakelse og barnehagedekning gruppert etter barnas alder, er ikke lenger likheten i utviklingstrekk like slående som i figur 1. Den største økningen i barnehagedekning har kommet aldersgruppen 3-6 år til gode, og veksten har stort sett ligget i overkant av veksten i yrkesdeltakelse blant mødre med yngste barn i denne aldersgruppen. Økningen i barnehagedekning blant 0-2-åringene har vært langt mer moderat, men det ser ikke ut til å ha hin-

Figur 3

Mødres yrkesdeltakelse (YD) etter yngste barns alder og barnehagedekning (BD) i tilsvarende aldersgrupper. 1973-1992

dret mødrene til de minste barna i å delta i yrkeslivet³. Inntrykket av en sterk positiv sammenheng mellom barnehagedekning og yrkesdeltakelse blir derfor svekket når vi tar i betraktning alderen på barna.

Hva viser internasjonal forskning om betydningen av barnehager....

Det er selvfølgelig umulig å bringe på det rene om barnehagedekningen virker positivt på fruktbarhet og mødres yrkesdeltakelse bare ved å studere utviklingen av disse over et visst tidsrom. En grundig analyse må også ta hensyn til en rekke andre faktorer som kan være av betydning. I Norge finnes det dessverre få slike analyser, men internasjonalt er det en del studier som tar for seg betydningen av barnehager eller barnetilsynstjenester mer generelt for mødres yrkesdeltakelse. Når det gjelder forholdet til fruktbarhet, ser det heller ikke ut til å være gjort særlig mye internasjonalt.

De internasjonale studiene er for det meste fra USA, der det ikke er noe offentlig program for barnehageutbygging og ingen offentlig subsidiering av barnehageplasser. Prisen på barnepass bestemmes av markedet, og en sentral variabel i de amerikanske analysene er derfor prisen på barnepass. Hypotesene som testes tar ofte utgangspunkt i økonomisk teori, men kan variere noe etter hvilke forutsetninger som legges til grunn og hvor kompliserte modeller som benyttes. I de enkleste modellene der virkningen på fruktbarhet og yrkesdeltakelse analyseres separat, det vil si uten å ta hensyn til mulig avhengighet dem imellom (jf. fig. 1), vil en forvente at lavere pris på barnepass vil føre til høyere fruktbarhet og høyere yrkesdeltakelse. I mer komplekse modeller som tar hensyn til den gjensidige sammenhengen mellom fruktbarhet og yrkesaktivitet er ikke prediksjonene like klare. Foruten å påvirke yrkesdeltakelsen direkte gjennom lavere faste kostnader ved å jobbe, vil lavere pris på barnepass også virke indirekte gjennom høyere fruktbarhet og dermed større behov for morens tid i hjemmet. På samme måte vil den direkte positive effekten på fruktbarheten av lavere barne-kostnader kunne motvirkes gjennom en mulig negativ virkning via høyere yrkesaktivitet⁴. Teorien kan derfor ikke si noe sikkert om det endelige utfallet.

Med disse teoretiske betraktningene i minne skal vi se nærmere på noen forskningsresultater. De første analysene av sammenhengen mellom barnetilsyn og mødres yrkesdeltakelse manglet opplysninger om prisen på tjenestene, og benyttet i stedet andre indikatorer. Så tidlig som i 1969 fant Bowen og Finegan en høyere yrkesdeltakelse blant mødre med førskolebarn i husholdninger der det var tenåringsbarn til stede enn i andre husholdninger. Et lignende resultat fikk Heckman (1974) da han benyttet alle andre voksne i husholdningen utenom mor og far som indikator. Robins og Spiegelman (1978) og Munson et al. (1980) brukte inntektsdata for å studere effekten av subsidier til barnepass, og fant at det påvirket både valg av tilsynsordning og mødrenes yrkestilknytning. Den første studien som hadde opplysninger om prisen på barnepass ser ut til å være Blau og Robins (1989). De finner at en høyere pris fører til at yrkesaktive mødre er mer tilbøyelige til å slutte i jobben og at ikke-yrkesaktive mødre er mindre tilbøyelige til å gå ut i yrkeslivet. I en senere analyse konkluderer de samme forfatterne noe annerledes etter å ha trukket inn mulighetene for skattefradrag for barnepassutgifter. Denne gangen finner de ingen negative effekter av prisen på barnepass, men derimot viser det seg at skattefradragsmuligheter påvirker yrkesdeltakelsen i positiv retning.

Når det gjelder forholdet til fruktbarhet finnes det svært få resultater å vise til. Noen forskere har studert ulike barnestønadssordninger mer generelt (se f.eks. Ekert 1986, Blanchet og Ekert 1988, Ermish 1988 og Gauthier 1991), men den første studien som eksplisitt tar for seg sammenhengen mellom fruktbarhet og barnepass ser igjen ut til å være Blau og Robins (1989). De finner at en høyere pris på barnepass er tilbøyelig til å senke fruktbarheten blant kvinner som ikke er yrkesaktive, men ikke blant yrkesaktive kvinner.

..... og hva vet vi om norske forhold?

Det kan selvfølgelig være vanskelig å overføre resultater fra amerikansk forskning til norske forhold, spesielt fordi markedet for barnepass er et helt annet. Dessverre finnes det heller ikke særlig mye forskning fra andre land som det er mer naturlig å sammenligne oss med. I

en svensk studie fra 1992 har Gustafsson og Stafford undersøkt betydningen av subsidierte barnehageplasser for kvinners yrkesdeltakelse. Forfatterne tar spesielt hensyn til at barnehager er et rasjonert gode i mange svenske kommuner, det vil si at alle som ønsker plass ikke kan få det. Dermed er det vanskelig å fange opp prisseffekter. I kommuner der tilbudet av barnehager ikke ser ut til å være rasjonert, finner Gustafsson og Stafford at høyere subsidier fører til økt bruk av subsidierte barnehageplasser og høyere kvinnelig yrkesdeltakelse. I kommuner med rasjonering opptrer ikke disse effektene. Virkningen på mødrenes yrkesaktivitet er imidlertid langt lavere enn den økte bruken av barnehager skulle tilsi. Det skyldes trolig at mange foreldre erstatter en privat barnetilsynsordning med en offentlig barnehageplass når den blir billigere relativt sett.

Bortsett fra en analyse av Fridstrøm (1984), ser det ikke ut til å være gjort noen multivariate analyser⁵ av virkningen av barnehager på mødres yrkesdeltakelse i Norge. Fridstrøm finner en svak positiv sammenheng mellom barnehagedekning og yrkesdeltakelsen blant småbarnsmødre, men tar selv et visst forbehold, siden modellen ikke kontrollerer for regionale og urbane forhold, som er sterkt korrelert med barnehagedekning. I SSB er vi for tiden i gang med å analysere betydningen av barnehagedekning for kvinners fruktbarhet og yrkesaktivitet basert på fruktbarhets- og yrkeshistoriene samlet inn gjennom Familie- og yrkesundersøkelsen 1988⁶. Analysene av yrkeshistoriene tar for seg mødres atferd på arbeidsmarkedet etter at barna er født. Resultatene så langt tyder ikke på at barnehagedekningen i seg selv har hatt nevneverdig betydning for hvor raskt mødre går ut i jobb etter fødslene, men det er visse tegn til at andelen langtids-plasser i barnehagene (over 30 timer per uke) kan være av betydning. I fruktbarhetsanalysene ser det heller ikke ut til at barnehagedekning har betydning for kvinnes tilknytning til å få det første eller det andre barnet, men vi finner indikasjoner på en positiv virkning når det gjelder å få det tredje barnet.

Fremdeles mange ubesvarte spørsmål

Forskningen så langt synes altså ikke å gi noe klart svar på betydningen av barne-

hager for fruktbarhet og mødres yrkesdeltakelse. Det kan til dels skyldes at de ulike studiene tar opp forskjellige sider ved barnehagetilbudet (pris, subsidier, muligheter for skattefradrag og tilgjengelighet f.eks. operasjonalisert ved barnehagedekning). Siden de fleste studier er fra USA, er det et klart behov for flere analyser fra vestlige industriland. Sannsynligvis burde også problemstillingen utvides til å omfatte virkningen av andre velferdstiltak rettet mot familien, f.eks. svangerskapspermisjon og andre stønader og overføringer til barnefamiliene. Ved å ta med flere av de faktorene som inngår i rammebetingelsene som familiene står overfor når de tar sine beslutninger, kan en kanskje håpe å komme nærmere en forståelse av hvilken betydning de har for kvinners fruktbarhet og yrkesdeltakelse.

1. Dette gir ikke et helt riktig bilde når vi sammenligner med utviklingen i barnehagedekning, men likhetsinntrykket ville ikke bli nevneverdig svekket dersom vi bare hadde tatt med mødre med førskolebarn. Se for øvrig tidsserien over førskolemødres yrkesdeltakelse i artikkelen om sosiale indikatorer i dette nummer av Samfunnsspeilet.

2. I 1991 og 1992 er barn i tilbud til 6-åringer i skolen inkludert.

3. Egentlig burde vi ha sammenlignet barnehagedekningen blant 1-2-åringer med yrkesdeltakelsen til mødrene til disse barna for å ta hensyn til betalt og ubetalt svangerskapspermisjon.

4. Som nevnt innledningsvis er det blandet empirisk støtte for en slik negativ sammenheng mellom yrkesaktivitet og fruktbarhet.

5. Multivariate analyser er statistiske analyseteknikker hvor en tar hensyn til betydningen av flere egenskaper samtidig for å forklare et gitt fenomen.

6. Familie- og yrkesundersøkelsen er en landsrepresentativ utvalgundersøkelse av demografisk atferd i livsløpsperspektiv. Dataene inneholder fullstendige historier om svangerskap og fødsler, samliv og ekteskap, utdanning og yrke til 4 019 kvinner født i 1945, 1950, 1955, 1960, 1965 og 1968. Nylig er flyttehistorier hentet fra SSBs flyttehistoriefil koplet til dataene. Med utgangspunkt i kommunen kvinnen til enhver tid bor i, er det deretter koplet til opplysninger om barnehagedekning fra Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD).

Litteratur

Blanchet, D. and O. Ekert-Jaffé (1988): *The demographic impact of family benefits:*

evidence from a micromodel and from macro-data. Paper presented at the IUSSP seminar on the family, the market and the state in ageing societies (Japan, August 1988).

Blau, D.M. and P.K. Robins (1989): "Fertility, employment and child-care costs". *Demography*, Vol. 26, 2:287-300.

Bowen, W.G. and T.A. Finegan (1969): *The economics of labor force participation*. Princeton University Press, Princeton, N.J.

Bumpass, L. (1990): "What is happening to the family? Interactions between demographic and institutional change". *Demography*, Vol. 27, No. 4.

Ekert, O. (1986): "Effets et limites des aides financières aux familles: une expérience et un modèle". *Population*, 2:327-48.

Ermisch, J.F. (1988): "Econometric analysis of birth rate dynamics in Britain". *The Journal of Human Resources*. XXIII, 4:563-76.

Fridstrøm, L. (1984): *Individual Labour Supply in Norway*. SØS 58, Statistics Norway, Oslo.

Gustafsson, S. and F. Stafford (1992): "Child care subsidies and labor supply in Sweden". *Journal of Human Resources*, 27, 1:204-230.

Heckman, J.J. (1974): "Effects of child-care programs on women's work effort". *Journal of Political Economy* 82(2,suppl.):136-163.

Hoem, B. and J.M. Hoem (1989): "The impact of female employment on second and third births in modern Sweden". *Population Studies*, 43(1): 47-67.

Hoem, B. (1990): "Alla goda ting är tre? Tredjebarnsfödslar bland svenska kvinnor födda 1936-50". *Stockholm Research Reports in Demography* 59, Stockholm University.

Hoffmann-Nowotny, H.-J. (1988): "Weibliche Erwerbstätigkeit und Kinderzahl". I Gerhardt und Schütze (eds.): *Frauensituation: Veränderungen in den letzten zwanzig Jahren*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Jones, E. (1981): "The impact of women's employment on marital fertility in the US, 1970-75". *Population Studies*, 35: 161-173.

Kravdal, Ø. (1992): "The weak impact of female labour force participation on Norwegian third-birth rates". *European Journal of Population*, 8(3):247-264.

Kravdal, Ø. (1993): *Components of the recent fertility increase in Norway: period and cohort perspectives*. Unpublished.

Munson, C.E., P.K. Robins and G. Steiger (1980): "Labor supply and child-care arrangements of single mothers". In P.K. Robins, R.G. Spiegelman, S. Weiner and J.G. Bell (eds.): *A guaranteed annual income: Evidence from a social experiment*. Academic Press, N.Y.

NOS Arbeidsmarkedstatistikk 1973-1991. Statistisk sentralbyrå.

Robins, P.K. and R.G. Spiegelman (1978): "An econometric model of the demand for child care". *Economic Inquiry* 16:83-94.

Robins, P. and D. Blau (1991): "Child care demand and labor supply of young mothers over time". *Demography* 28, 3:333-354.

Ware, H. (1976): "Fertility and work-force participation: the experience of Melbourne wives". *Population Studies*, 30:413-427.

Wright, R.E., J.F. Ermisch, P.R.A. Hinde and H.E. Joshi (1988): "The third birth in Great Britain". *Journal of Biosocial Science*, 20(4):489-496.

Marit Rønsen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Studenttallseksplasjonen

Tor Jørgensen

Etterspørselen etter høyere utdanning er nå større enn noen gang, og kapasiteten ved mange av landets universiteter og høyskoler er sprengt. Kombinasjonen av store ungdomskull og den vanskelige situasjonen for ungdommen på arbeidsmarkedet er hovedårsaken til dette.

Prognosene som slo feil

Fra 1987 til 1992 økte tallet på studenter i universitetssektoren med 29 800 og i høyskolesektoren med 27 400. I 1992 studerte 162 200 personer ved landets universiteter og høyskoler. Den kraftige økningen i tallet på nye studenter var på ingen måte forutsett av myndighetene. Det offentlige utvalget som i 1988 la fram sin innstilling om høyere utdanning konkluderte med at det ville være behov for 105 000 studieplasser i høyere utdanning på midten av 1990-tallet, identisk med studenttallet i 1987. Disse beregningene bygde bl.a. på framskrivninger av folketall og faste studiefrekvenser for hvert årskull. Disse studiefrekvensene blir imidlertid langt høyere enn forventet.

Sterkest press på universitetene og distriktshøgskolene

I 1992 begynte 37 600 personer å studere. Fra 1984 til 1987 økte den årlige tilveksten av nye studenter i hele universitets- og høyskolesektoren fra 24 700 til 28 500. Hele økningen fant sted i høyskolesektoren.

Det var først på slutten av 1980-tallet at tallet på nye studenter i universitetssektoren skjøt fart. Av de 34 600 nye studentene i 1989 var det 13 200 som startet

ved et universitet eller en vitenskapelig høyskole, en økning på hele 57 prosent fra 1987. Veksten i tallet på nye høyskolestudenter var mye lavere disse årene. Fra 1989 til 1992 foregikk veksten i høyskolesektoren, mens tallet holdt seg på et høyt og stabilt nivå i universitetssektoren.

Det er markerte forskjeller mellom de store høyskoleslagene. Tallet på nye studenter ved distriktshøgskolene har vokst med vel 50 prosent de siste årene, med en økning fra 3 600 nye studenter i 1989 til 5 500 i 1992. Ved de pedagogiske høyskolene økte tallet fra 4 200 til 5 400 i samme periode. Etter en vekst fra 1987 til 1989 opplevde ingeniørhøgskolene en variabel tilstrømning de påfølgende år, og i 1992 var antallet nye studenter lavere enn i 1989. I universitetssektoren kom veksten i første rekke ved landets fire

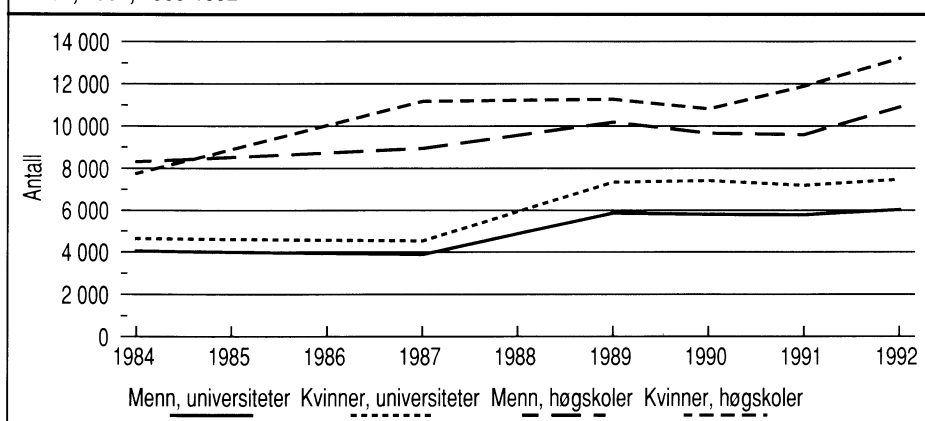
universiteter. Ved Universitetet i Oslo steg tallet på nye studenter fra 3 700 i 1987 til 6 600 i 1989 og har seinere holdt seg noe i underkant av dette nivået.

Muligheten til å ta opp et stort antall nye studenter har vært ulik i de forskjellige universiteter og høyskoler. Det har vært lettest å opprette nye studieplasser ved de fire universitetene og ved distriktshøgskolene. Ved Universitetet i Oslo økte studenttallet fra 19 400 i 1987 til 33 600 i 1992, en økning på 73 prosent. I samme femårsperiode steg studenttallet ved Universitetet i Bergen, Den allmennvitenskapelige høyskolen i Trondheim og Universitetet i Tromsø med henholdsvis 71, 111 og 121 prosent.

Høyere studiefrekvenser

Det økende tilsiget av nye studenter innebærer at studiefrekvensene blir langt høyere enn antatt for noen år tilbake. Det er nå en mulighet for at studiefrekvensen for dagens ungdomskull kan komme til å nærme seg 50 prosent (Aamodt 1991). Tidligere har det ikke vært regnet med studiefrekvenser på mer enn 40 prosent. I 1992 studerte 22 prosent av befolkningen i aldersgruppen 19-24 år ved et universitet eller en høyskole, mot 14 prosent i 1987. Samtidig økte folketallet i denne

Figur 1
Nye studenter blant menn og kvinner ved universiteter og høyskoler.
1984, 1987, 1989-1992

Nye studenter=studenter som tidligere ikke har vært registrert som student ved et universitet eller en høyskole.

Universitetssektoren = universiteter og vitenskapelige høyskoler.

Høyskolesektoren=alle høyskoler utenom de vitenskapelige.

aldersgruppen fra 391 700 til 398 800. I 1989, da veksten i tallet på nye studenter virkelig satte inn, var det tilsvarende folketall hele 407 800.

Antallet nye studenter i alderen 19 år økte fra 5 400 i 1987 til hele 8 100 i 1989, en økning på 50 prosent. I 1992 var tallet på nye studenter blant 19-åringene 8 500. Denne aldersgruppen utgjør nå en større andel av de nye studentene enn tidligere. En av årsakene til tilstrømmingen av 19-åringer til universitetene og høyskolene er et endret ventemønster. Dette ventemønsteret avspeiles bl.a. i den direkte overgangen fra videregående skole til universiteter og høyskoler. I 1987 gikk 24 prosent av de som fullførte allmennfaglig studieretning i videregående skole direkte over i et universitets- eller høyskolestudium. Tilsvarende andel i 1989 var 33 prosent (Jørgensen 1991), og i de etterfølgende år 33-34 prosent. Fra slutten av 1980-tallet er det blitt mindre vanlig å vente ett år eller to før man begynner på et studium. Det er også noe direkte overgang fra andre studieretninger i videregående skole som gir generell studiekompetanse.

I perioden 1977-1984 ble vernepliktsalderen trinnvis redusert med ett år, noe som førte til at flere menn avtjente sin verneplikt før de begynte å studere. For å unngå at vernepliktskøen skulle bli for lang ble prosessen reversert etter 1984. Mindre enn ett årskull ble innkalt til militærtjeneste, og dette gav seg etter hvert utslag i at flere begynte å studere samme år som de fullførte videregående skole.

Vanskelig arbeidsmarked, flere har foreldre med høy utdanning

Hovedårsaken til studenttallsutviklingen de siste årene er foruten store ungdomskull vanskelighetene ungdom opplever på dagens arbeidsmarked. Det er stadig flere elever i den videregående skolen som ikke ser andre alternativer enn videre utdanning, det være seg mer videregående utdanning eller universitets- eller høyskoleutdanning. Samtidig uttrykker ungdom en genuin interesse for å ta høyere utdanning. Resultater fra undersøkelsen om ungdoms utdannings- og yrkesplaner (referert til i Aamodt 1991) viste at hele 55 prosent av de som var født i 1972 og 1974 hadde tenkt å ta høyere utdanning. Dette må også sees i sammenheng med at ungdom som nå kommer i "studiealder" har foreldre med et høyere utdanningsnivå enn det som var tilfelle for samme aldersgruppe for 8-10 år siden. Påvirkningen i hjemmemiljøet i retning av å ta høyere utdanning er derfor sterkere blant dagens unge. Når dette virker sammen med det dårlige arbeidsmarkedet, blir resultatet en sterk økning i etterspørselen etter høyere utdanning.

Flere tar også en eller annen form for videreutdanning i universitets- eller høyskolesystemet, og det er også flere som satser på lengre universitets- eller høyskolestudier. Selv om arbeidsledigheten er lavest blant personer med høyere utdanning, opplever nå også mange nyutdannede fra universiteter og høyskoler vanskeligheter på arbeidsmarkedet. Dersom disse problemene forsterkes,

kan kanskje noen former for høyere utdanning bli mindre attraktive. Dagens studiefinansieringsordning ser ut til å bety lite for etterspørselen etter høyere utdanning, men derimot mer for hvor lang tid studentene bruker på å gjennomføre studiene.

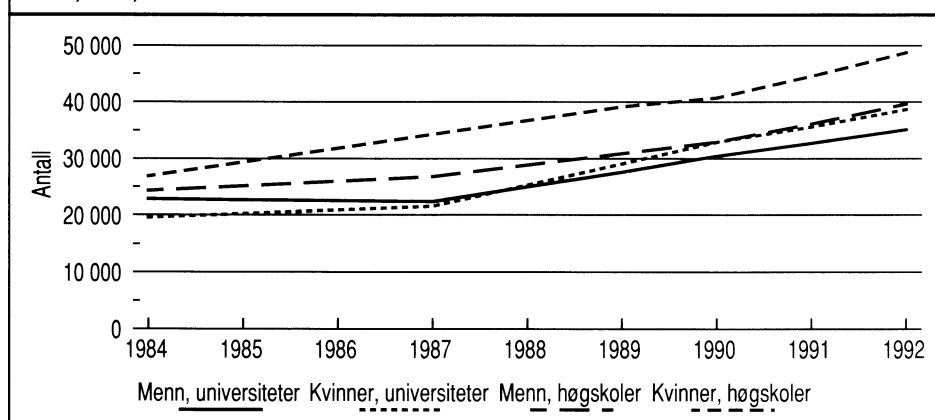
Tradisjonelt valg av skoleslag

Kvinnene utgjorde om lag 55 prosent av de nye studentene i universitets- og høyskolesektoren både i 1987, 1989 og 1992, og 54 prosent av den samlede studentmasse er kvinner. Det har imidlertid skjedd svært lite de siste fem-seks årene i fordelingen av menn og kvinner på ulike skoleslag. Menn og kvinner foretar ikke mer utradisjonelle valg nå. I helsefaghøgskolene økte kvinneandelen fra 81 prosent i 1987 til 86 prosent i 1992, mens den holdt seg forholdsvis stabil både i distriktshøgskolene, de pedagogiske høyskolene, ingeniørhøgskolene og sosialhøgskolene. Kun 20 prosent av studentene ved ingeniørhøgskolene i 1992 var kvinner, mens tilsvarende tall for de pedagogiske høyskolene og sosialhøgskolene var henholdsvis 73 og 77 prosent.

Tar de nye studentene eksamener?

Hvilket utslag gir den sterke veksten i tallet på nye studenter i antallet avlagte eksamener? Er frykten for mindre effektive studier og en økende "oppbevaringsfunksjon" ubegrunnet? Det er ennå ikke foretatt noen gjennomstrømningsanalyser som belyser studieprogresjonen til hver enkelt ny student. Vi må derfor basere oss på enkelte data fra den ordinære eksamensstatistikken for universitetssektoren. Som vi har sett fant den sterkeste veksten i tallet på nye studenter i universitetssektoren sted fra 1987 til 1989. Det første største utslaget kom naturlig nok for antallet beståtte examen philosophicum-eksamener og for grunn- og mellomfagseksamener. Høsten 1992 ble det avlagt 6 900 grunn- og mellomfagseksamener ved universitetene, en økning fra 2 600 høsten 1987. Veksten har vært forholdsvis jevn i denne perioden, mens økningen i antallet fullførte ex.phil-eksamener i første rekke foregikk på slutten av 1980-tallet. Blant annet på grunn av mange overganger mellom universitetene og høyskolene, er det noe problematisk å foreta direkte sammenligninger mellom veksten i tallet på nye studenter

Figur 2
Studenter i alt blant menn og kvinner ved universiteter og høyskoler.
1984, 1987, 1989-1992

med veksten i antallet eksamener på forskjellige nivåer. Det synes likevel klart at den altoverveiende majoritet av de nye studentene også avlegger eksamener. Normert studietid for en cand.mag.-grad er fire år, det var med andre ord først fra 1991/92 veksten i antallet nye studenter ved universitetene kunne gi seg utslag i antallet fullførte cand.mag.-grader. Det fant da også sted en vekst på 29 prosent i antallet oppnådde cand.mag.-grader fra studieåret 1990/91 til studieåret 1991/92. Men det er først ved hjelp av gjennomstrømningsanalyser det vil være mulig å si noe sikkert om hvor langt de nye studentene vil nå i universitets- og høyskolesystemet.

Vekttallsproduksjonen ved Universitetet i Oslo gikk opp med vel 14 prosent fra 1991 til 1992 og ved Universitetet i Tromsø med 22 prosent (opplysninger fra Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste i Bergen). Vekttallsøkningen har vært sterkere enn økningen i studenttallet. Andelen studenter som befinner seg under hovedfagsnivå er imidlertid økende, og det er på hovedfagsnivå den årlige vekttallsproduksjonen er lavest. Heller ikke på bakgrunn av opplysningene om produksjonen av vekttall er det derfor mulig å si noe sikkert om de nye studentenes effektivitet.

Det er langt flere kvinner enn menn som avlegger grunn- og mellomfagsksamener. I overkant av 60 prosent av de som fullfører ett grunn- eller mellomfag er kvinner, mens de står for noe under 60 prosent av cand.mag.-gradene. Dette mønsteret har endret seg lite siden 1987.

Litteratur

Jørgensen, Tor (1991): "Arbeidsløshet fører til økt press på universitetene". *Samfunnsspeilet* nr. 2.

Statistisk sentralbyrå: *NOS Utdanningsstatistikk*, diverse årganger.

Aamodt, Per O. (1991): *Nye studenter 1980-1990*. NAVFs utredningsinstitutt (upublisert materiale).

Tor Jørgensen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolkning, utdanning og regionale forhold.

Arbeidsmarkedets marginalgrupper: Hvem er de?

Asbjørn Johannessen

Flere grupper har en utsatt posisjon på arbeidsmarkedet. Langtidsledige, undersysselsatte, ufriwillig midlertidig ansatte, langtidssykemeldte, personer under yrkesmessig attføring og "falske" selvstendig næringsdrivende kan betraktes som arbeidsmarkedets marginalgrupper. Det er vanskelig å beregne det nøyaktige omfanget av arbeidsmarkedsmarginaliserte. I denne artikkelen anslås de til å utgjøre omkring 15 prosent av arbeidsstyrken. Data fra Levekårsundersøkelsen 1991 viser at ungdom er arbeidsmarkedsmarginalisert i større grad enn eldre, og kvinner i større grad enn menn.

Hva er arbeidsmarkedsmarginalisering?

Arbeidsmarkedet kan grovt sett deles inn i to grupper: de med henholdsvis normal og marginal arbeidsmarkedstilknøyning. Forskjellen kan knyttes til forventninger om yrkesdeltakelse, der en forventet tilknøyning er normalt, mens de med en ikke-forventet tilknøyning betraktes som marginalisert. Hva som er en ikke-forventet tilknøyning kan for det første bestemmes ut fra den måten man faktisk er knyttet til arbeidsmarkedet på. For det andre er det relevant å trekke inn personers motiver, der de som ønsker en normal tilknøyning, men ikke kan få det, regnes som marginalisert. I noen tilfeller er det tilstrekkelig å ta utgangspunkt i objektive kriterier, mens det i andre er nødvendig å kombinere objektive kjennetegn og individuelle ønsker.

Vi definerer følgende grupper som marginale: Langtidsledige, undersysselsatte (det vil si deltidsansatte som ønsker lengre arbeidstid, men som ikke kan få det), midlertidig ansatte (som ønsker fast ansettelse), langtidssykemeldte, personer

på yrkesmessig attføring og "falske" selvstendig næringsdrivende. Med "falske" selvstendige menes de som i nedgangstider starter egen virksomhet, eksempelvis etablerer seg som kontraktør, fordi de har dårlige muligheter for å få eller beholde en fast jobb (Hinrichs 1991:115). Erfaringen fra Storbritannia viser at mange nyrekruttede selvstendige har langt dårligere lønns- og arbeidsvilkår enn de som tradisjonelt har vært selvstendige (Eardley 1991).

I dag regnes arbeidsledighet som et stort samfunnsproblem, men arbeidsledighet er ikke nødvendigvis problematisk for de som blir berørt. Det er rimelig å skille mellom kortvarig ledighet, som ofte betyr en overgang fra en jobb til en annen (såkalt friksjonsledighet), og langtidsledighet, der langtidsledighet er et kriterium på en marginal arbeidsmarkedstilknøyning. I tillegg til registrert arbeidsledige finnes en gruppe mulige arbeidssøkere, det vil si ikke sysselsatte personer som ønsker arbeid, men som unnlater å søke arbeid, eller melde seg arbeidsledig. En spesiell gruppe mulige

arbeidssøkere betegnes i engelskspråklig litteratur som "discouraged workers" (Hobæk og Kjelsrud 1993:199, OECD 1993:6-9). Denne gruppen unnlater å søke etter arbeid fordi de har mistet troen på at det er mulig å finne et passende arbeid. I tillegg kan en regne sysselsatte med en ustabil tilknøyning til arbeidsmarkedet i form av gjentatte ledighetsperioder som marginalisert (Ploug 1990, Hammer 1992).

Deltidsarbeid, midlertidig ansettelse og "uønskede" former for selvstendig næringsvirksomhet regnes som atypisk arbeid, men atypisk arbeid er ikke nødvendigvis marginalt. I forhold til objektive kriterier er det marginalt i de tilfeller det ikke omfattes av arbeidsmiljølovgivning, avtaleverk mellom partene i arbeidslivet og trygdeordninger knyttet til yrkesdeltakelse. Sammenlignet med andre land er deltidsarbeid i Norge, og Norden for øvrig, i stor grad "avmarginalisert" (Ellingsæter 1989:71). Norsk arbeidsmiljølovgivning skiller ikke mellom deltids- og heltidsansatte. Deltidsansatte har, uavhengig av hvor mange timer de arbeider, samme rettigheter som heltidsansatte. Det samme gjelder i hovedsak overenskomstene mellom partene i arbeidslivet og trygderettigheter knyttet til yrkesdeltakelse. De som arbeider kort deltid omfattes imidlertid i mindre grad av yrkesbasert velferd som eksempelvis tjenstepensjoner, men også mange heltidsansatte faller utenfor slike ordninger.

Midlertidig sysselsatte er også mer beskyttet i Norden enn i andre vest-europeiske land. Ifølge arbeidsmiljøloven har midlertidig ansatte i Norge i hovedsak samme lønns- og arbeidsvilkår som fast ansatte, unntaket er oppsigelsesvern.

Også atypisk arbeid i form av midlertidig ansettelse er i mindre grad problematisk i Norden, sammenlignet med EF-land (Nätti 1993:16).

Selvstendig næringsdrivende er i mindre grad beskyttet av lovgivning enn sysselsatte i ansettelsesforhold. Selvstendige har eksempelvis ikke rett til dagpenger ved arbeidsledighet. Men dette betyr ikke at selvstendige er marginaliserte. Vi mener de er marginalisert i den grad de opplever det som et uønsket alternativ til fast ansettelse.

Ut fra objektive arbeidsrettslige kriterier er atypisk arbeid (deltidsarbeid og midlertidig ansettelse) i Norge i liten grad marginalt. Slike atypiske arbeidsformer er etter vår mening marginalt i den grad de sysselsatte selv opplever det som et uønsket alternativ til normalarbeidsforhold. Vi kombinerer her objektive kriterier og subjektive ønsker for å identifisere marginalt atypisk arbeid.

Langtidssykmeldte og personer på yrkesmessig attføring regnes som marginalisert fordi de har en utsatt posisjon på arbeidsmarkedet¹. Data fra Rikstrygdeverket (1992) viser at halvparten av de langtidssykmeldte i 1989 og 1990 forlot arbeidsstyrken, mens den andre halvparten gikk tilbake til lønnet arbeid. Yrkesmessig attføring er også for mange et mellomspill på vei ut av arbeidsmarkedet. Av avsluttede attførings-tilfeller i 1989 og 1990 fikk en fjerdedel arbeid, halvparten ble uførepensjonert og en fjerdedel gikk over i kategorien "annet", eksempelvis arbeidsledig eller sosialhjelpsmottaker (Rikstrygdeverket 1992).

Arbeidsmarkedsmarginalisering er et samlebegrep der vi inkluderer forskjellige grupper som har en utsatt posisjon på arbeidsmarkedet. I noen tilfeller bestemmes dette ut fra bare objektive kriterier. Det er allmenn enighet om at langtidsledighet, langtidssykemelding og yrkesmessig attføring er arbeidsmarkedstilknytninger man vil unngå. Men objektive kriterier er ikke alltid tilstrekkelig for å skille mellom normal og marginal tilknytning. Det er nødvendig å supplere med individuelle ønsker, og da regnes undersysselsetting, ufrivillig midlertidig ansettelse og uønsket selvstendig næringsvirksomhet som marginaltilstander.

Hvor omfattende er arbeidsmarkedsmarginalisering?

Det finnes forskjellige datakilder som kan brukes for å undersøke omfanget av arbeidsmarkedsmarginalisering. Statistikk fra Arbeidsmarkedsetaten, Rikstrygdeverket og ulike undersøkelser fra Statistisk sentralbyrå: Arbeidskraftundersøkelsen (AKU), Arbeids- og bedriftsundersøkelsen og Levekårsundersøkelsen. Uansett hvilke data som brukes er det ikke mulig å få et noenlunde nøyaktig samlet anslag over andelen arbeidsmarkedsmarginaliserte slik vi har definert det. Her benyttes data fra Levekårsunder-

søkelsen 1991². Intervjuene ble foretatt første kvartal 1991, og i vår analyse inngår aldersgruppen 16-67 år.

På grunnlag av de marginalgrupper som lar seg identifisere i Levekårsundersøkelsen, hadde 10,2 prosent av arbeidsstyrken en marginal tilknytning til arbeidsmarkedet første kvartal 1991. Denne fordelingen må tas med flere forbehold. Det knytter seg betydelig usikkerhet til målingen av flere av de marginaliserte gruppene. Imidlertid er både andelen undersysselsatte, langtidssyke og personer under yrkesmessig attføring i Levekårsundersøkelsen omtrent den samme som i annen sammenlignbar statistikk (AKU og statistikk fra Rikstrygdeverket og Arbeidsdirektoratet, jamfør note 2, 3 og 4 i tabell 1).

Det er to problemer knyttet til målet på langtidsledighet. I Levekårsundersøkelsen er det ingen spørsmål som viser hvor lenge arbeidsledige hadde vært sammenhengende ledige ved intervjudispenspunktet. "Våre" langtidsledige er derfor de som svarer bekreftende på spørsmålet om de er "arbeidsledig nå (intervjudispenspunktet) og har vært det sammenhengende de siste tre måneder." Dette mindre strenge kriteriet betyr at andelen langtidsledige er større enn om vi hadde brukt det offisielle kriteriet på 26 uker. Sammenlignet med tilsvarende tall fra Arbeidsdirektoratet er andelen langtidsledige i Levekårsundersøkelsen større. Ifølge Arbeidsdirektoratet (1991) hadde 2,3 prosent av arbeidsstyrken vært arbeidsledig 13 uker eller mer første kvartal 1991, og i tillegg var 1,1 prosent langtidssøkere på tiltak. Denne forskjellen kan skyldes at andelen som opplever seg selv som arbeidsledige de facto er større enn andelen registrerte arbeidsledige ved arbeidskontorene, men det kan også tenkes at langtidsledige er overrepresentert i Levekårsundersøkelsen. Andelen langtidsledige i vårt utvalg er uansett overestimert på grunn av det kriteriet som benyttes (kortere ledighetsperiode). I hvilken grad "discouraged workers" fanges opp av det nevnte spørsmålet i Levekårsundersøkelsen er usikkert. I 1991 var andelen "discouraged workers" i Norge beregnet til 1,4 prosent av arbeidsstyrken (OECD 1993:10).

Svaralternativene på spørsmål om ansettelsesforhold i Levekårsundersøkelsen - om man i sitt hovedyrke er selvsten-

Tabell 1. Tilknytning til arbeidsmarkedet, i prosent av arbeidsstyrken¹

Normalarbeidsforhold	89,7
Marginaliserte	10,2
Langtidsledige	4,6
Undersysselsatte ²	3,2
Langtidssyke ³	1,8
Yrkesmessig attføring ⁴	0,6
I alt	99,9
Personer som svarte	2 504

¹ Arbeidsstyrken er her sysselsatte i normalarbeidsforhold og marginalgruppene som inngår i tabellen intervju personer.

² Undersysselsatte er intervjupersoner som oppgir at de arbeider deltid, og som ønsker lengre arbeidstid. Tilsvarende andel i Arbeidskraftundersøkelsen er 3,3 prosent (Ukens statistikk nr. 17, 1993).

³ Spørsmål om sykefravær i Levekårsundersøkelsen refererer seg til intervjupersonenes opplysninger om perioder og varighet av sykefravær av minst 14 dagers varighet i 1990. Svarene på disse spørsmålene er ikke presise nok til å fange opp "ekte" sykemelding II-pasienter ved intervjudispenspunktet. Langtidssyke i vårt utvalg er de som var sykemeldt åtte uker eller mer i 1990, og som ikke var sysselsatt eller utenfor arbeidsmarkedet ved intervjudispenspunktet. Til sammenligning var andelen sykemelding II-pasienter ved utgangen av 1990 2,3 prosent av arbeidsstyrken (Rikstrygdeverket 1991:78).

⁴ Spørsmålet om yrkesmessig attføring i Levekårsundersøkelsen refererer seg også til 1990. Attføringsstilfeller i vårt utvalg omfatter bare de som var under attføring i 1990 og som ved intervjudispenspunktet ikke var sysselsatt eller utenfor arbeidsstyrken, og som heller ikke var langtidssykmeldt. Ifølge Arbeidsdirektoratet (1991) var 0,7 prosent av arbeidsstyrken under yrkesmessig attføring i 1990.

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991.

dig, ansatt eller familiemedlem uten fast avtalt lønn - skiller ikke ut de som er midlertidig ansatt. Det er heller ingen spørsmål om hvilken ansettelsesform man ønsker. Det lar seg derfor ikke gjøre å identifisere hvor mange som er i et uønsket midlertidig arbeidsforhold. I Arbeids- og bedriftsundersøkelsen fra 1989 oppgav 9 prosent av arbeidstakerne at de hadde et midlertidig ansettelsesforhold (Torp 1989:113). Dette utgjør om lag 8 prosent av arbeidsstyrken. Det finnes ingen data som viser omfanget av ufrivillig midlertidig ansettelsesforhold i Norge. Erfaringen fra Danmark viser at 40 prosent av de midlertidig ansatte arbeider midlertidig fordi de ikke finner fast arbeid (OECD 1993:28). Overført til norske forhold betyr dette at mellom 3 og 4 prosent av arbeidsstyrken er ufrivillig midlertidig ansatt.

Det finnes ingen data som gjør det mulig å identifisere "falske" selvstendige, ei heller hvor stor andel som er i normalarbeidsforhold ved intervjuet, men som er marginalisert ved at de har en usammenhengende yrkeskarriere med perioder med arbeidsledighet.

Eksisterende arbeidsmarkeds- og trygdestatistikk, samt relevante utvalgsstudier, gjør det ikke mulig å beregne den faktiske andelen arbeidsmarkeds-marginaliserte slik vi definerer dette fenomenet. Andelen på 10,2 prosent baserer seg på noen grupper marginaliserte, og er sannsynligvis for høyt for de gruppene som er inkludert på grunn av den måten langtidsledige er definert. I tillegg til denne andelen kommer uønskede midlertidige ansatte, beregnet til mellom 3 og 4 prosent, samt "falske" selvstendige og de med en usammenhengende yrkeskarriere.

På bakgrunn av disse beregningene drister vi oss til å anslå at andelen marginaliserte ligger et sted omkring 15 prosent av arbeidsstyrken. Vi understreker at dette er et usikkert anslag.

Arbeidsmarkeds-marginalisering som prosess

En marginal arbeidsmarkedstilknytning er vanligvis ikke en varig tilstand. Å være langtidssykemeldt og under yrkesmessig attføring er overganger enten på vei tilbake til lønnet arbeid eller ut av arbeidsmarkedet. Data fra Statistisk sen-

tralbyrås oppfølgingsstudie av langtidsledige viser stor dynamikk i denne gråsonen av arbeidsmarkedet. Intervjupersonenes tilknytning til arbeidsmarkedet ble regelmessig registrert over en periode på to og et halvt år. Av de som i utgangspunktet var langtidsledig (26 uker eller mer), er 37 prosent fremdeles langtidsledig to og et halvt år senere, 33 prosent er i lønnet arbeid, mens resten (30 prosent) har andre hovedaktiviteter (utdanning, arbeidsmarkedstiltak, omsorgsarbeid eller er syk og hjemmeverende). I dette utvalget er det betydelige overganger mellom ulike tilknytninger til arbeidsmarkedet i undersøkelsesperioden (Halvorsen 1993).

En marginal arbeidsmarkedstilknytning er for noen en port på vei inn i et normalt arbeidsforhold. For andre er det en port ut fra arbeidsmarkedet, eksempelvis uførepensjonering. En marginal arbeidsmarkedsposisjon er et problem dersom det blir en felle, en varig uønsket arbeidsmarkedstilknytning. Mangel på relevante data gjør det vanskelig å undersøke hvor stort dette problemet er.

Hvem er marginalisert?

En marginal tilknytning til arbeidsmarkedet er i stor grad et generasjonsfenomen. Regnet i prosent av de som utgjør arbeidsstyrken (jamfør note 1, tabell 1) har nesten hver fjerde tenåring i yrkesaktiv alder en marginal tilknytning til arbeidsmarkedet. De under 30 år er i større grad marginalisert enn de over 30, og andelen reduseres med økende alder. Av alle marginaliserte er 44 prosent under 30 år, og 67 prosent under 40 år.

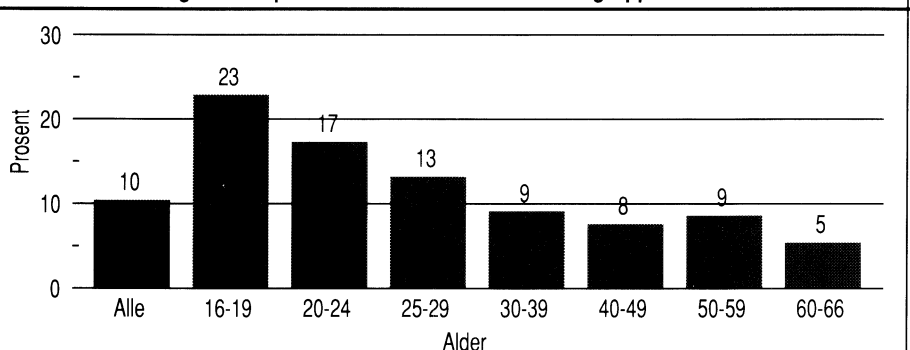
De unges marginale tilknytning består særlig i at de er undersysselsatte og langtidsledige. I den yngste aldersgruppen (16-19 år) oppgir 11 prosent at de er undersysselsatt, sammenlignet med 3 prosent for hele utvalget, og i aldersgruppen 20-24 år oppgir 11 prosent at de er langtidsledige, sammenlignet med 5 prosent for hele utvalget.

Kvinner er i noe større grad marginalisert enn menn, henholdsvis 13 og 9 prosent, og det er særlig undersyssetting som forklarer denne forskjellen. 5 prosent av kvinnene er undersysselsatte, sammenlignet med 2 prosent av mennene.

Også disse fordelingene må tas med forbehold. I tillegg til at ikke alle marginalgrupper er med i beregningen, oppstår det større usikkerhet når data brytes ned på små undergrupper. Eksempelvis er det et klart mønster at andelen langtidssykemeldte øker med økende alder (Tellnes m.fl. 1992:2774), mens denne tendensen er mer uklar i vårt utvalg (se tabell 2).

Thomas Haaland (1993) viser at ungdom, men også eldre, i stor grad er blitt skviset ut av arbeidsmarkedet i siste halvdel av 1980-årene. I denne perioden er unge og eldres yrkesfrekvens redusert med nesten 20 prosent. Eldre har i de fleste tilfeller legitime alternativer til yrkesdeltakelse (uføre- og førtidspensjonering), mens ungdom som ikke kommer i normalarbeidsforhold eller i utdanning er i en mer fastlåst situasjon. De står i fare for å bli fanget i en varig marginal arbeidsmarkedstilknytning.

Figur 1
Andel som er marginalisert på arbeidsmarkedet i ulike aldersgrupper. Prosent¹

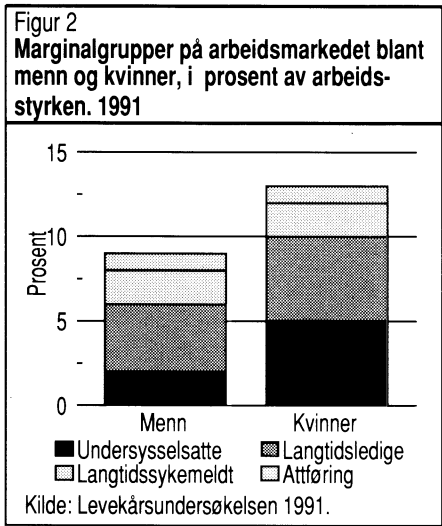

¹ Beregningsgrunnlaget er her det samme som i tabell 1, jamfør note 1.
Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991.

Tabell 2. **Marginalgrupper på arbeidsmarkedet i ulike aldersgrupper, i prosent av arbeidsstyrken. 1991**

	Alle	16-19	20-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60-66
Undersysselsatte	3	11	4	3	3	3	3	0
Langtidsledige	5	11	11	6	4	3	2	2
Langtidssyke	2	0	2	3	2	1	3	2
Yrkesmessig attføring	1	1	0	1	1	1	1	1
Personer som svarte	2 504	123	261	305	666	628	351	170

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991.

Selv om ungdom har problemer er de ingen ensartet gruppe på dagens arbeidsmarked. Det ser ut til å skje en polarisering mellom flertallet ungdom som greier seg bra, og et mindretall som har problemer i forhold til utdanning og arbeidsmarked.

Kvinner har økt sin yrkesaktivitet betydelig de siste 20 årene og er således blitt mer integrert i arbeidsmarkedet, men det finnes et mindretall som, i større grad enn menn, har en marginal arbeidsmarkedstilknytning. Det kanskje sterkeste uttrykket for marginalisering, langtidsledigheten, er imidlertid mer likt fordelt mellom kjønnene.

1. Med langtidssykemelding menes sammenhengende sykemelding i åtte uker eller mer, såkalt sykemelding il-pasienter.

2. I en annen sammenheng har vi brukt arbeidsmarkedsdata, trygdestatistikk og Arbeidskraftundersøkelsen som beregningsgrunnlag (Johannessen 1993).

Litteratur

Arbeidsdirektoratet (1991): *Kvartalsrapport om arbeidsmarkedet* nr. 2.

Eardley, Toney (1991): *Self-Employment and Social Security: A Review of Research and Other Literature*. Working paper, Social Policy Research Unit, University of York.

Ellingsæter, Anne Lise (1989): *Normalisering av deltidsarbeidet, en analyse av endring i kvinners yrkesaktivitet og arbeidstid i 80-årene*. Sosiale og økonomiske studier 71, Statistisk sentralbyrå.

Haaland, Thomas (1993): "Utestengning og integrasjon i arbeidsmarkedet". *Regionale Trender* nr. 2.

Halvorsen, Knut (1993): *Ledighetskarrierer blant langtidsledige*. Under utgivelse.

Hammer, Torild (1992): "Arbeidsløshet og marginalisering". *Tidsskrift for samfunnsforskning* årgang 33, s. 513-528.

Hinrichs, Karl (1991) "Irregular employment patterns and the loose net of social security: some findings on the West German development". I Adler, Bell, Clasen og Sinfiel (red.) *The Sociology of Social Security*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Hobæk, Tone og Morten Kjelsrud (1993): "Arbeidsledighet". I *Sosialt utsyn 1993*, Statistisk sentralbyrå.

Johannessen, Asbjørn (1993): "Den marginaliserte arbeidskraften - stort eller lite problem?". Under utgivelse i Plan og arbeid.

Nätti, Jouko (1993): *Temporary Employment in the Nordic Countries. A "Trap" or a "Bridge"?*. Paper, Nordiska Sociolog-kongressen 13-15 augusti 1993, Gävle.

OECD (1993): *Employment Outlook*. July 1993, OECD, Paris.

Ploug, Niels (1990): *Arbejdsløshedsrisiko og beskæftigelseschance*. Socialforsknings-instituttet, rapport 90:11, København.

Rikstrygdeverket (1991): *Trygdestatistikk 1991*.

Rikstrygdeverket (1992): *KIRUT, om databasen, presentasjon av data for 1989-1990*. Rapport nr. 5/92, Oslo.

Tellnes, Gunnar, Steinar Mathisen, Irene Skau, Olav Thune, Sverre Ulsberg og John E. Berg (1992): "Hvem er langtids-sykemeldt i Norge? *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* nr. 21, s. 2773-2778.

Torp, Hege (1990): "Fleksibel arbeidskraft", i Torp og Skollerud (red.) *Organisasjon, arbeidsmiljø og mobilitet. Resultater fra Arbeids- og bedriftsundersøkelsen*. Institutt for samfunnsforskning, Rapport 90:9.

Ukens statistikk nr. 17 / 1993, Statistisk sentralbyrå.

Asbjørn Johannessen er sosiolog, og arbeider som forsker ved Norges kommunal- og sosialhøgskole.

Er pensjonene for lave?

Åne Osmunddalen og Trygve Kalve

I 1990 kombinerte 33 700 personer sosialhjelp med alderspensjon, uførepensjon eller overgangsstønad. Blant alderspensjonister og uførepensjonister mottok henholdsvis 1 og 7 prosent sosialhjelp. For enslige forsørgere med overgangsstønad var andelen 35 prosent. Kombinasjon av økonomisk sosialhjelp og pensjonsinntekt reiser spørsmålet om folketrygdens ytelser er for lave.

Da folketrygden ble innført, var det en utbredt forestilling at en gradvis utbygging av trygdesystemet ville redusere behovet for sosialhjelp. Det har ikke holdt stikk. Tvert imot viser sosialstatistikken en betydelig vekst i tallet på sosialhjelpsmottakere i løpet av 1980-åra.

I denne artikkelen vil vi belyse forbruk av sosialhjelp blant alderspensjonister, uførepensjonister og enslige forsørgere med overgangsstønad. Gruppene er valgt fordi de representerer stønadsmottakere som i alder og livssituasjon er forskjellige. Datagrunnlaget er Rikstrygdeverkets register over trygdemottakere koblet til SSBs register over sosialhjelpsmottakere for åra 1987-1990.¹

Sosialhjelpsordningen og trygdesystemet

Sosialhjelpsmottakernes inntektssituasjon kan grovt sett deles inn i to hovedtyper: Noen har sosialhjelp som sin viktigste eller eneste inntektskilde mens andre mottar sosialhjelp som supplement til andre inntekter.

Det er klare forskjeller mellom det skjønnsbaserte sosialhjelpssystemet og det regelorienterte trygdesystemet. Folketrygdtylsene utløses ved spesielle, nærmere definerte livssituasjoner. Sosialloven skal fange opp ulike behovssituasjoner som ikke dekkes av andre

ordninger. En forskjell er at pensjonsinntekt skal kompensere for mangel på lønnsinntekt, mens sosialhjelp i tillegg til dette skal dekke nødvendige utgifter til livsopphold. Sosialhjelpssystemet kan med sin fleksibilitet "fylle sprekke" i det andre systemet. Det er imidlertid en subsidiær hjelpeordning som forutsetter at alle andre inntektsmuligheter er prøvd.

Utformingen av trygdeordningene blir derfor en viktig faktor som påvirker etterspørselen etter sosialhjelp. Det gjelder hvem som har rett til ytelsene (personkrets), under hvilke vilkår ytelsene tildeles (tildelingsreglene) og hvordan man fastsetter nivået på ytelsene (utmålingsreglene).

Mest sambruk blant enslige forsørgere

I 1990 var det i alt 606 000 alderspensjonister, 228 000 uførepensjonister og 31 000 enslige forsørgere med overgangsstønad.

Enslige forsørgere med overgangsstønad skiller seg klart ut med relativt flest sosialhjelpsmottakere. I de tallmessig store pensjonsgruppene var sambruket langt mindre. Særlig blant alderspensjonister var det en svært liten andel som mottok sosialhjelp.

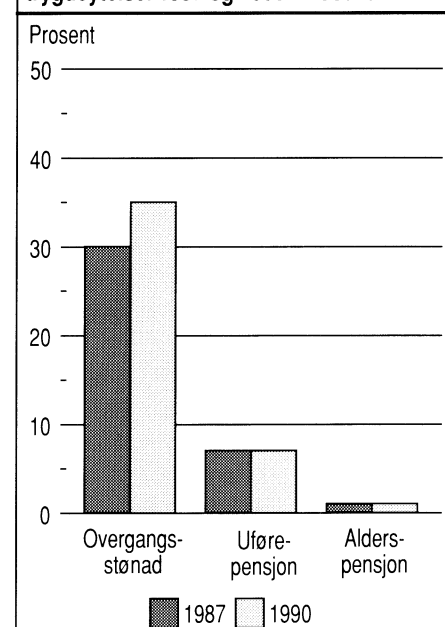
Selv om enslige forsørgere med overgangsstønad er den gruppen som har

høyest andel sambrukere, var det i antall langt flere uførepensjonister som mottok sosialhjelp. I 1990 var det nær 16 400 uførepensjonister som mottok sosialhjelp, mens tilsvarende tall for enslige forsørgere med overgangsstønad og alderspensjonister var 10 900 og 6 400.

De tre sambrukergruppene utgjorde til sammen 22 prosent av alle sosialhjelpsmottakerne i 1990. Andelen har vært tilnærmet den samme i perioden 1987-1990. Målt i absolutte tall har imidlertid antall sambrukere økt fra 27 300 i 1987 til 33 700 i 1990 - en økning på 23 prosent.

Sambruket blant alderspensjonistene og uførepensjonistene har ligget på henholdsvis 1 og 7 prosent i hele perioden 1987-1990. For enslige forsørgere med overgangsstønad har andelen økt fra 30 til 35 prosent i perioden.

Figur 1
Andelen trygdemottakere som kombinerer sosialhjelp og trygdeinntekt, etter type trygdeytelse. 1987 og 1990. Prosent

Store variasjoner i sambruk innen gruppene

Behovet for sosialhjelp varierer også innad i stønadsgroppene. Både bosted², størrelse på pensjonen³, kjønn og alder påvirker sannsynligheten for sambruk. Bosted og alder (livsfase) benyttes som mål på antatte forskjeller i levekostnader, mens pensjonsstørrelse vil være et mål på trygdemottakerens inntektssituasjon sjøl om det er viktig å være oppmerksom på at vi ikke har opplysninger om trygdemottakernes samlede inntekter⁴. En viktig begrensning i datamaterialet er også at vi bare har opplysninger om pensjonsstørrelsen på individnivå. Husholdningsinntekten vil ofte ha størst betydning for levekårene.

Blant alders- og uførepensjonister hadde mannlige minstepensjonister i storbyene høyest andel sosialhjelpsmottakere. Blant uførepensjonistene mottok mer enn én av tre (37 prosent) i denne gruppen sosialhjelp i 1990; dvs. fem ganger høyere andel enn for hele gruppen av uførepensjonister.

Også blant alderspensjonistene hadde mannlige minstepensjonister i storbyene høyest andel sosialhjelpsmottakere i 1990 (4 prosent), men andelen var langt lavere enn blant uførepensjonistene. Dette tilsvarer andelen av hele befolkningen som fikk sosialhjelp i 1990, men er fire ganger høyere enn andelen av alle alderspensjonister med sosialhjelp.

Uførepensjonistenes alder påvirker klart behovet for sosialhjelp. Andelen som mottok sosialhjelp var tre ganger høyere blant uførepensjonister under 50 år enn blant uførepensjonister 50 år og over, henholdsvis 15 og 5 prosent. Sambruk er også påvirket av familiesituasjon. Andelen sambrukere var dobbelt så høy blant uførepensjonister med barn som blant de uten barn, henholdsvis 13 og 6 prosent.

Sambruk blant uførepensjonister henger også sammen med hvilken primærdiagnose som ligger til grunn for uførepensjoneringen. Blant uførepensjonister med mentale lidelser som primærdiagnose mottok tre ganger flere sosialhjelp enn blant de som hadde andre diagnoser (henholdsvis 14 og 5 prosent). Dette skyldes bl.a. at i gruppen uførepensjonister med alkoholisme eller narkomani som primærdiagnose mottok én av tre sosialhjelp i 1990.

Økt sambruk blant enslige forsørgere med avkortet overgangsstønad

For gruppen enslige forsørgere med overgangsstønad skiller vi mellom dem som hadde full stønad og dem som mottok avkortet stønad på grunn av egne arbeidsinntekter. Andelen som mottok sosialhjelp var størst blant enslige forsørgere som var bosatt i storbyene og mottok full stønad. Her var det 51 prosent som fikk sosialhjelp. Blant enslige forsørgere bosatt utenfor storbyene med avkortet stønad fikk til sammenligning 23 prosent sosialhjelp.

I perioden 1987-1990 økte sosialhjelpsbruken blant enslige forsørgere med avkortet overgangsstønad (fra 31 til 40 prosent i storbyene og fra 16 til 23 prosent i resten av landet). Denne endringen har særlig skjedd fra 1989 til 1990.

Vi vet fra andre undersøkelser at det i løpet av 1980-åra er blitt færre som kombinerer overgangsstønad med deltidsarbeid, andelen ble redusert fra 20 prosent i 1981 til 11 prosent i 1989 (Terum 1993). Økt bruk av sosialhjelp blant enslige forsørgere med avkortet overgangsstønad kan tyde på redusert antall timer i arbeid blant dem som kombinerte overgangsstønad og deltidsarbeid. Lavere arbeidsinntekt vil bare delvis bli kompensert gjennom økt overgangsstønad. Behovet for sosialhjelp kan ha økt fordi samlet inntekt av stønad og arbeidsinntekt er blitt mindre i perioden 1987-1990.

Det ble i 1990 innført nye regler for enslige forsørgere som kombinerer arbeidsinntekt og overgangsstønad. Det er vanskelig å se hvordan denne regelendringen kan ha økt behovet for sosialhjelp siden mottakerne nå får beholde mer av arbeidsinntekten.

Blant de med full stønad har sambruket i storbyene økt ubetydelig (fra 49 til 51 prosent). I resten av landet finner vi en økning fra 28 til 33 prosent.

Hvor lenge fikk trygdemottakerne sosialhjelp?⁵

Enslige forsørgere med overgangsstønad mottok sosialhjelp i lengre tid enn det som var gjennomsnittet blant alle sosialhjelpsmottakere. Grunnen til den relativt lange stønadstiden blant enslige forsørgere kan være at dette er personer som har større økonomiske problemer enn andre (Epland 1993). De er bundet av omsorgsarbeid, og i tillegg er de unge med gjennomgående lav utdanning (Flittig og Lajord 1993).

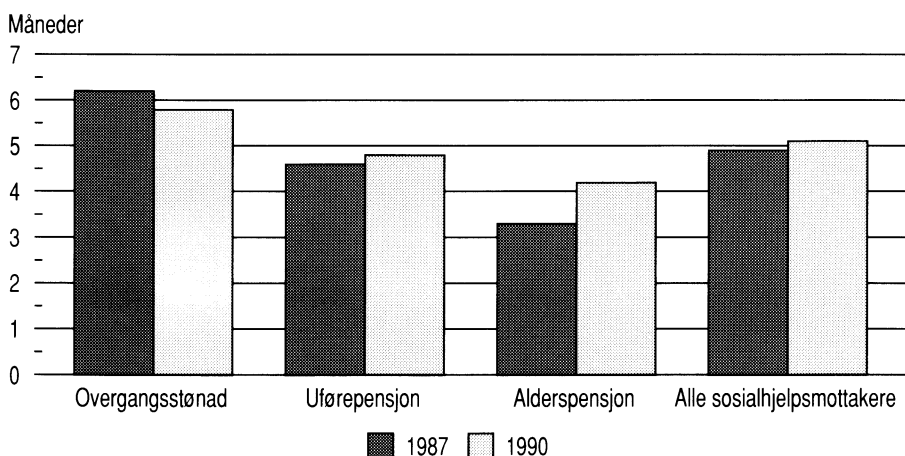
Gjennomsnittlig stønadstid for enslige forsørgere har gått ned i perioden 1987-1990, mens stønadstiden for alderspensjonister gikk opp. For uførepensjonister har det vært små endringer.

Flest langtidsmottakere blant enslige forsørgere

Ved å se på andelen stønadsmottakere som fikk sosialhjelp i sju måneder eller mer, får vi et bilde av hvor mange lang-

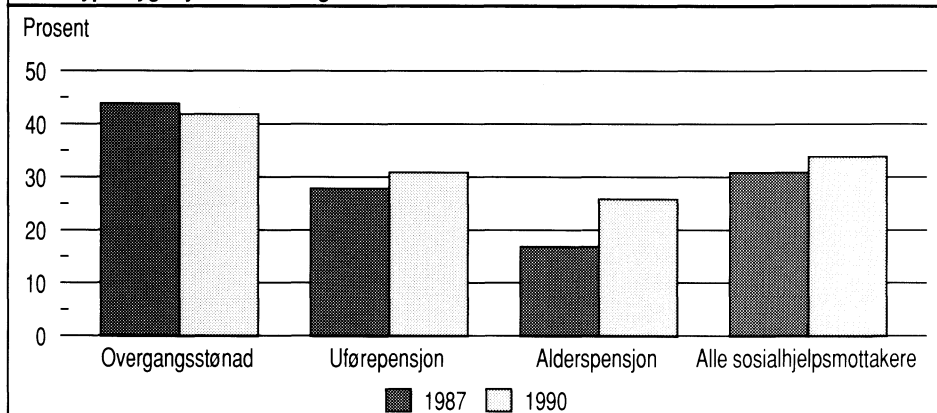
Figur 2

Gjennomsnittlig stønadstid i måneder for alle sosialhjelpsmottakere og for sambrukere, etter type trygdeytelse. 1987 og 1990¹

¹ Alle sambrukere med uoppgitt stønadstid i sosialstatistikken er holdt utenfor ved beregning av gjennomsnittlig stønadstid.

Figur 3
Andelen langtidsmottakere blant alle sosialhjelpsmottakere og for sambrukere, etter type trygdeytelse. 1987 og 1990

tidsmottakere det var blant sambrukerne.

Andelen langtidsmottakere var størst blant enslige forsørgere med overgangsstønad. Fire av ti var langtidsmottakere, sammenlignet med tre av ti blant uførepensjonistene og én av fire blant alderspensjonistene. Blant alle som mottok sosialhjelp i 1990 var én av tre langtidsmottaker.

I perioden 1987-1990 sank andelen langtidsmottakere blant enslige forsørgere med overgangsstønad med 2 prosentpoeng og økte med 3 prosentpoeng blant uførepensjonistene. Den største endringen finner vi blant alderspensjonistene hvor andelen langtidsmottakere steg med 9 prosentpoeng.

Endring i stønadstid kan skyldes administrative endringer (færre langtidsvedtak; dvs. at sosialhjelp tildeles for kortere tidsintervall enn før). En annen mulig forklaring kan være at den reduserte veksten i de kommunale sosialhjelpsbudsjettene (tydelig fra og med 1990), har betydd at kontroll- og tiltaksarbeid er blitt intensivert og særlig rettet mot grupper av langtidsmottakere av sosialhjelp, som enslige forsørgere.

Hvor mye fikk trygdemottakerne i sosialhjelp?

Økonomisk sosialhjelp kan gis enten i form av bidrag, lån eller som garanti for lån. Denne analysen omhandler imidlertid bare sosialhjelp gitt som bidrag. Det betyr at forskuttering av trygdeytelser eller annen økonomisk hjelp gitt som lån ikke inngår i undersøkelsen.

I figur 4 sammenligner vi utbetalt sosialhjelp pr. år for å få et bilde av hva sambrukerne samlet får i sosialhjelp hvert år i perioden 1987-1990. Vi tar altså ikke hensyn til ulikheter i stønadstid mellom gruppene.

Halvparten av alle sosialhjelpsmottakerne fikk utbetalt under 10 500 kroner i 1990 (medianverdi). Enslige forsørgere med overgangsstønad har en medianverdi som er dobbelt så høy som uførepensjonistenes og nesten fire ganger høyere enn alderspensjonistenes.

Alderspensjonistene hadde en medianverdi for årlig utbetalt sosialhjelp i 1990 som lå betydelig over verdien i 1987. Justerer vi for prisstigningen, økte

den med 44 prosent fra 1987 til 1990. Tilsvarende økning for uførepensjonistene var 9 prosent, mens den for alle sosialhjelpsmottakere var 12 prosent. For enslige forsørgere med overgangsstønad derimot var det en nedgang på 9 prosent i denne perioden.

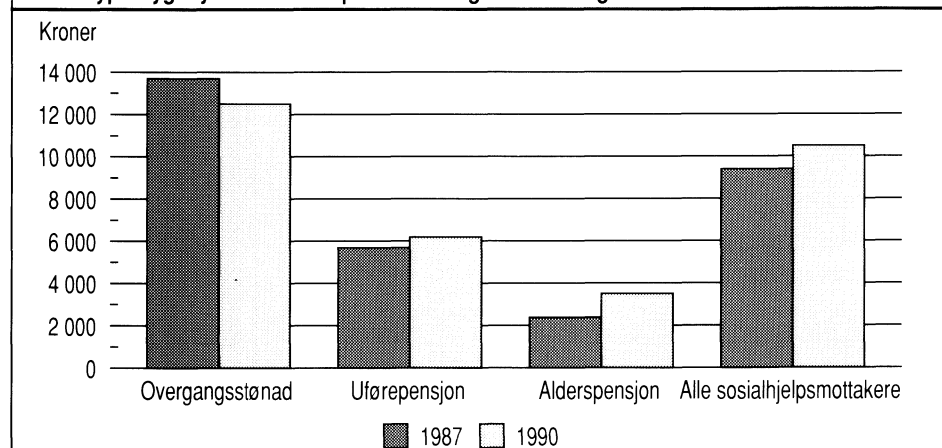
Endringer i medianverdi for utbetalt sosialhjelp pr. år kan enten skyldes endringer i ytelsesnivå (utbetalt sosialhjelp pr. måned) eller endringer i stønadstid (gjennomsnittlig antall måneder med sosialhjelp pr. år). Medianverdien for utbetalt sosialhjelp pr. måned (målt i 1990-kroner) endret seg lite fra 1987 til 1990 for alle tre gruppene. Det viser at ytelsesnivået for sambrukerne ligger stabilt i perioden, mens stønadstiden har endret seg (se figur 2).

Store variasjoner i utbetalingsnivå i sambrukergruppene

Et overraskende trekk i stønadsmønsteret blant alderspensjonister er at medianverdiene for utbetalt sosialhjelp var høyere for tilleggspensjonistene enn for minstepensjonistene i 1990 (23 prosent høyere). Dette mønsteret finner vi igjen i hele perioden 1987 til 1990 selv om minstepensjonistene hadde gjennomsnittlig lengre stønadstid. Grunnen kan være at minstepensjonistene fikk enkelte ytelser som tilleggspensjonistene ikke har rett på, for eksempel kommunal tilleggspensjon og kommunal bostøtte.

Denne antakelsen underbygges imid-

Figur 4
Sosialhjelp som bidrag (medianverdier) for alle sosialhjelpsmottakere og stønadmottakere, etter type trygdeytelse. Kroner pr. år. 1987 og 1990. Omregnet til 1990-kroner¹

¹ Vi har her valgt å benytte median istedenfor det aritmetiske gjennomsnitt som mål på utbetalt sosialhjelp. Median er den verdi som deler en ordnet fordeling i to like deler. Ekstremverdier får ingen innvirkning ved bruk av median. Ofte er ekstremverdiene feil i statistikkføringen som ikke er blitt rettet opp, og det vil være uheldig å la denne type feil prege bildet av hva sosialhjelpsmottakerne vanligvis mottar i sosialhjelp.

lertid ikke når vi ser på sambruk blant uførepensjonister. Her hadde minstepensjonistene en medianverdi for utbetalt sosialhjelp som lå 28 prosent høyere enn blant tilleggspensjonistene i 1990.

Blant alderspensjonistene som fikk sosialhjelp i 1990 går det et klart skille mellom dem som var bosatt i og utenfor storbyene. Alderspensionistene i storbyene hadde en medianverdi for utbetalt sosialhjelp som lå 81 prosent høyere enn medianverdien for alderspensjonister bosatt utenfor storbyene.

Sosialhjelps nivået blant uførepensjonister lå 47 prosent høyere i storbyene enn i resten av landet. Mannlige uførepensjonister med minstepensjon i storbyene var den gruppen som fikk mest sosialhjelp. Medianverdien for denne gruppen lå 48 prosent over verdien for alle uførepensjonister i 1990.

Medianverdien for utbetalt sosialhjelp pr. år til enslige forsørgere med overgangsstønad i storbyene lå i 1990 om lag 40 prosent høyere enn i resten av landet. Forskjellen mellom storbyene og resten av landet er blitt mindre i løpet av fireårsperioden 1987-1990. Målt i 1990-kroner sank medianverdien for sosialhjelp til enslige forsørgere med overgangsstønad i storbyene med 18 prosent. I resten av landet var det en økning på 3 prosent.

Endringene i medianverdi for utbetalt sosialhjelp pr. år i storbyene kan enten skyldes nedgang i stønadstid eller redusert ytelsesnivå. Siden medianverdien for utbetalt sosialhjelp pr. måned ble redusert med bare 1 prosent fra 1987 til 1990, må nedgangen i årlig utbetalt sosialhjelp til enslige forsørgere skyldes kortere stønadstid.

Hvor stor del utgjør sosialhjelpstilskuddet av folketrygdens minsteytelser?

Økonomisk sosialhjelp er en supplerende ytelse for alle sambrukere. For å få en oversikt over variasjonen i sosialhjelpsutbetalingene har vi først ordnet sambrukerne etter stigende verdier på utbetalingene. Dette gir mulighet for å trekke ut de tre verdiene som deler fordelingen i fire like store deler (kvartilverdier). I tillegg vil vi sammenligne hva minstepensjonistene blant sambrukerne fikk i sosialhjelp sett i forhold til minsteytelserne i folketrygden.

Tabell 1. Utbetalt sosialhjelpsbidrag (kvartilverdier) til sambrukere med minsteytelser i folketrygden, i prosent av ytelsene til enslig minstepensjonist i 1990		
	Kronebeløp	Prosent
Alderspensionister med minstepensjon: (Antall: 3 797)		
1. kvartil	1 300	3
2. kvartil (median)	3 200	6
3. kvartil	7 600	14
Uførepensjonister med minstepensjon: (Antall: 6 052)		
1. kvartil	2 600	5
2. kvartil (median)	7 200	14
3. kvartil	17 600	33
Enslige forsørge med overgangsstønad: (Antall: 10 211)		
1. kvartil	5 200	10
2. kvartil (median)	12 500	23
3. kvartil	25 000	47

Blant enslige forsørgere med overgangsstønad har den firedelen som mottok minst sosialhjelp fått 5 200 kroner eller mindre. En firedel har mottatt mellom 5 200 og 12 500 kroner. En firedel fikk mellom 12 500 og 25 000 kroner. Den firedelen som mottok mest fikk fra 25 000 kroner eller mer i sosialbidrag.

Variasjonen i utbetalingene målt i absolutte tall var størst blant enslige forsørgere. Differansen mellom 1. og 3. kvartil var ca. 20 000 kroner, mens det blant uførepensjonister og alderspensjonister med minstepensjon var henholdsvis 15 000 og 6 000 kroner i forskjell.

Enslige forsørgere med overgangsstønad mottok klart det største sosialhjelpstilskuddet. I denne gruppen svarer medianverdien (eller verdien av 2. kvartil) til 23 prosent av minsteytelserne i folketrygden i 1990. Tilsvarende tall for uførepensjonistene og alderspensjonistene var henholdsvis 14 og 6 prosent.

Verdien av 3. kvartil svarer til 47 prosent av minsteytelserne. Det betyr at en firedel av sambrukerne blant enslige forsørgere med overgangsstønad fikk et sosialhjelpsbidrag i 1990 som utgjorde nær halvparten eller mer av full overgangsstønad.

Er folketrygdens minsteytelser for lave?

Blant alderspensjonistene lå bruken av sosialhjelp i 1990 på 1 prosent, som er langt under gjennomsnittet for hele befolkningen (4 prosent). Av uførepensjonistene mottok 7 prosent sosialhjelp, altså 3 prosent over gjennomsnittet. Disse gruppene utgjorde en betydelig klientgruppe ved sosialkontorene (15 prosent i 1990), men utbetalingene av sosialhjelp var beskjedne.

Enslige forsørgere med full overgangsstønad er en ren 'minstepensjonistgruppe'. Ingen har rett til tilleggspensjon og de mottar heller ikke kompensasjonstillegg. Dette gjør at full overgangsstønad ligger litt under minsteytelserne i folketrygden.

Undersøkelsen viser at misforholdet mellom folketrygdens minsteytelser og levekostnader kommer særlig til syne blant stønadmottakere i bestemte familie- og livsfaser. Situasjonen kan beskrives som både en overgangs- og etableringssituasjon. Våre funn viser at de økonomiske problemene knyttet til slike livssituasjoner forsterkes betydelig i storbyene. Trolig skyldes dette først og fremst høyere levekostnader. Det kan også være lettere å bruke sosialkontoret i storbyene enn i resten av landet.

Blant enslige forsørgere med overgangsstønad er bruken av sosialhjelp så omfattende at det er grunnlag for å reise tvil om den statlige inntektssikringsordningen er god nok.

1. Datagrunnlaget til denne undersøkelsen er basert på en sammenkobling av Rikstrygdeverkets register over trygdemottakere og Statistisk sentralbyrås register over sosialhjelpsmottakere. Dette er registre som inneholder individdata og ikke husholdsdata. En sambruker er definert som en person som både er registrert som mottaker av økonomisk sosialhjelp i et bestemt kalenderår og som samtidig mottar stønad eller pensjonsinntekt både ved inngangen og utgangen av samme kalenderår. Denne definisjonen vil undervurdere omfanget av sambruk siden eventuelt sambruk blant personer som kommer til eller går ut av trygderegisteret i kalenderåret ikke vil bli inkludert.

Vi definerer enslige forsørgere som alle som mottar overgangsstønad uavhengig av om de er alene om omsorgen for barnet eller lever i samboforhold.

Ulike måter å definere sambruk og trykdegruppene på vil gi andre tall for omfanget av sambruk enn det vi presenterer her (Dahl 1993).

2. Storby er definert som i St. meld. nr. 11 (1990-91): "Om storbyenes økonomiske situasjon m.v." og omfatter byene Oslo, Bergen, Trondheim og Stavanger.

3. For alders- og uførepensjonister skiller vi i undersøkelsen mellom minste- og tilleggspensjonister. For enslige forsørgere skiller vi mellom full og redusert overgangsstønad. Personer som bare mottar stønad til barnetilsyn eller utdanningsstønad er holdt utenfor.

4. Se diskusjon om alderspensjonistenes samlede inntekter hos Epland (1992).

5. Sosialstatistikken registrerer stønadstid pr. kalenderår. Det er viktig å understreke at gjennomsnittlig stønadstid pr. kalenderår kan undervurdere faktiske forskjeller i total stønadstid over år mellom gruppene. Eksempelvis vil en person som mottar hjelp de fire siste måneder av et kalenderår og de fire første i neste stå bokført med en stønadstid på fire måneder i hvert av disse åra selv om samlet stønadskarriere er åtte måneder. Hvor lenge man mottar sosialhjelp i et enkelt kalenderår kan likevel gi en pekepinn på hvor avhengig man er av økonomisk hjelp fra sosialkontoret.

Litteratur

Dahl, Grete (1993): "Enslige forsørgere". I *Sosialt utsyn 1993*. Statistiske analyser, Statistisk sentralbyrå.

Epland, Jon (1992): "Alderspensionistenes inntekter - ikke bare alderstrygd". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Epland, Jon (1993): "Få permanente fattige i Noreg". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Flittig, Else og Jorunn Lajord (1993): "Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere". *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Stortingsmelding nr. 11 (1990-91): *Om storbyenes økonomiske situasjon m.v.*

Terum, Lars Inge (1993): *Stønad, samliv og sjølvforsørging*. INAS-rapport nr. 1.

Trygve Kalve er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

Åne Osmunddalen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

Sosiale indikatorer 1993

Som et ledd i Statistisk sentralbyrås løpende arbeid med sosial rapportering, har Samfunnsspeilet hvert år siden 1990 presentert et utvalg av sosiale indikatorer. Tidligere har vi latt "tallene tale for seg", uten å gjøre forsøk på å fortolke dem. I et håp om å gjøre indikatoroversikten mer anvendelig, har vi denne gang valgt å gi noen kortfattede kommentarer¹. For de som ønsker mer inngående analyser av utviklingen på ulike områder, vises det til Statistisk sentralbyrås publisasjon Sosialt Utsyn 1993 og til Levekårsutredningen (NOU 1993:17). Oversikten over sosiale indikatorer gir blant annet en oppdatering av viktige deler av tallgrunnlaget i disse publikasjonene. De fleste indikatorene blir også fra tid til annen kommentert i artikler i Samfunnsspeilet (se blant annet artiklene til Tor Jørgensen og Marit Rønsen i dette nummer av Samfunnsspeilet).

Sosiale indikatorer er forsøk på å tallfeste utviklingen ved ulike sider av befolkningens levekår og livsstil, og skal ideelt sett gi en samlet og konsentrert oversikt over samfunnsutviklingen. Statistikk av denne typen representerer nødvendigvis et utvalg som framhever visse sider ved samfunnsutviklingen på bekostning av andre. Dette gjelder særlig når utvalget er begrenset til om lag 40 indikatorer. Det har vært en målsetting å dekke flest mulig samfunnsområder. Et annet viktig kriterium for valg har vært at indikatorene har en viss periodisitet, dvs. at de finnes for flere tidspunkter.

OVERSIKT

Store sosiale endringer

Indikatoroversikten gir på flere områder inntrykk av et turbulent tiår, med tildels store sosiale endringer. 1980-tallet var for eksempel tiåret med betydelige endringer i familiemønster (sterk økning i an-

tall skilsmisser og samboforhold), arbeidsmarked (blant annet nesten 50 prosent flere småbarnsmødre i arbeidsstyrken) og i andelen av ungdomskullene som var under utdanning.

Arbeidsledigheten mest negativt...

Levekårsutredningen framhevet økonomiske og sosiale virkninger av problemene på arbeidsmarkedet som de viktigste negative trekk ved utviklingen i levekårene. De økte problemene på arbeidsmarkedet bidrog blant annet til den sterke veksten i sosialhjelpstilfeller og uførepensjonister, og til en svakt økende inntektsulikhet fra 1986 til 1990. Økningen i kriminalitet og selvmord er andre, negative trekk ved samfunnsutviklingen de siste 10-12 årene.

...men mange fikk bedre levekår

Det er imidlertid også mange positive utviklingstrekk i befolkningens velferd. Levekårsutvalget konkluderte med at de fleste fikk bedre levekår i løpet av 1980-tallet, og viste blant annet til bedringen i bostandarden og pensjonistenes økte inntekter. Visse sider ved helsetilstanden utviklet seg positivt, dødeligheten ble redusert i løpet av tiåret, spesielt blant menn. En sterkt økende andel av ungdomskullene fikk anledning til å ta høyere utdanning, selv om en del av økningen sannsynligvis har et "oppbevaringspreg". Flere var kulturelt og fysisk aktive, for eksempel var antallet besøkende i teater og opera i 1991 det høyeste noen sinne.

Ulikhet: Mindre kjønnsforskjeller

Bruk av gjennomsnittstall for hele befolkningen kan åpenbart være misvisende, siden et mindretall av befolkningen utmerket godt kan ha en negativ levekårsutvikling, mens det store flertall får det bedre. Det er lagt liten vekt på ulikhet i de sosiale indikatorene som presenteres

nedenfor, med unntak av målet for inntektsulikhet. Sosialt Utsyn 1993 og Levekårsutvalget analyserer utviklingen for ulike grupper. Levekårsutvalget pekte blant annet på at noen ungdomsgrupper har hatt en mer negativ levekårsutvikling enn gjennomsnittet, spesielt unge med lav utdanning. Økningen i andelen som mottar sosialhjelp har for eksempel vært klart sterkere i aldersgruppen 20-24 år enn i den øvrige befolkning.

Et gjennomgående trekk ved utviklingen på 1980-tallet var mindre forskjeller mellom menn og kvinner på viktige samfunnsområder. Spesielt gjelder dette på arbeidsmarkedet, hvor kjønnsforskjellene i sysselsetting og arbeidstid ble vesentlig mindre på 1980-tallet, og i utdanningssystemet. Delvis som en konsekvens av dette, har utviklingen vært noe mer negativ for kvinner på andre områder. Kvinners helsevaner (røyking, alkoholbruk) er blitt mer lik menns, og den forventede levealder har utviklet seg mer positivt for menn enn kvinner. Økningen i andelen uførepensjonerte har vært langt sterkere blant kvinner enn blant menn.

Sosial integrasjon - den største utfordringen?

Økningen i "psykososiale" problemer som kriminalitet og selvmord har som nevnt, vært et av de mest negative utviklingstrekkene i velferden i de seinere årene. I samfunnsvitenskapen brukes kriminalitet og selvmord ofte som indikatorer på sosial integrasjon. Økningen i kriminalitet og selvmord kan betraktes som indikatorer på at menneskene i det moderne samfunnet er blitt fjernere fra hverandre, og mindre knyttet til et samfunnsmessig fellesskap. Arbeidsledigheten kan også betraktes som et integrasjonsproblem. Den sosiale kontakten og bekreftelsen av egenverd i arbeidsfellesskapet er sannsynligvis vel så viktig for velferden som det økonomiske utbyttet.

BEFOLKNINGSUTVIKLINGEN

Økende befolkning....

Folketallet i Norge passerte 4,3 millioner tidlig i 1993, og det vokser fortsatt raskere enn noen gang siden tidlig på 1970-tallet. Dette skyldes at fødselstallet holder seg relativt høyt, at tallet på døde har sunket siden 1990, og at innflyttingen fra utlandet igjen er oppe på et høyt nivå.

...og høyere fruktbarhet?

Samlet fruktbarhetstall i 1992 (det gjennomsnittlige barnetall en kvinne vil ha ved slutten av sin fødedyktige periode om hun gjennomlever hele denne perioden med de aldersspesifikke fødsels-sannsynligheter fra 1992) var 1,88, mot 1,66 på det laveste (1983). Det ser ut til at den svake nedgangen fra de siste årene fortsetter i 1993. Oppgangen på 1980-tallet blir av og til tatt som uttrykk for at den såkalte kohortfruktbarheten (det barnetallet en kvinne faktisk har ved slutten av sin fødedyktige periode) er økende, dvs. at dagens kvinner skulle få flere barn enn det deres noe eldre medsøstre fikk. Flere forhold taler for at dette ikke er riktig. Oppgangen i antall fødte skyldes først og fremst at en del årskull utsatte den første barnefødselen, og at det derfor har vært et stort etterslep å ta igjen.

Færre gifte, flere samboere og aleneboere

Tallet på inngåtte ekteskap har variert noe fra år til annet etter at den langsiktige nedgangen stoppet tidlig på 1980-tallet, men etter 1990 har nedgangen igjen vært større. Giftermåls hyppigheten er nå svært mye lavere enn for 10-20 år siden i alle vanlige ekteskapsaldre, og tenårings-ekteskap er nesten borte. Nedgangen i ekteskapstallet henger sammen med at flere og flere velger å leve i samboforhold uten å inngå formelt ekteskap, men oppgangen i ugift samliv er ikke stor nok til å kompensere for hele nedgangen i giftermåls hyppigheten, slik at det særlig blant de yngre er en økende andel som lever alene.

En stadig økende andel av fødslene skjer utenfor ekteskap (43 prosent i 1992). Tre firedeler er barn født av samboende foreldre som ikke er gifte, mens om lag en firedel er barn født av enslige mødre. Både som følge av flere utenomekteska-

pelige fødsler og av et økende antall skilte, er andelen enslige forsørgere nå steget til 20 prosent av alle barnefamilier.

Det årlige antall skilsmisser viser en stabil stigning, og var i 1992 over 10 000. Dersom skilsmissehyppigheten fra 1992 holder seg, vil 45 prosent av ekteskapene som inngås nå, oppløses på lang sikt, mens det med hyppighetene i 1980 lå an til 30 prosent. Samboforhold oppløses langt hyppigere enn ekteskap.

Mindre flytting

Etter en viss økning utover på 1980-tallet, har det fra 1988 vært en klar nedgang i antall flyttinger mellom kommunene. Den registrerte mobiliteten var lavere i 1992 enn noen gang siden registreringene startet på slutten av 1940-tallet. Dette har trolig sammenheng med det vanskelige arbeidsmarkedet over hele landet, og med at fallet i boligprisene har ført til at relativt få bytter bolig.

Færre innvandrere fra den tredje verden

Variasjonen i befolkningstilveksten de siste årene har særlig hatt sammenheng med endringer i flyttingene til og fra utlandet. For statsborgere i Norge og andre vesteuropeiske land har flyttingene sammenheng med arbeidsmarkedet hos oss og i nabolandene, mens det for øvrige lands statsborgere er politiske forhold i hjemlandet, og hvordan vår innvandringspolitikk praktiseres som er avgjørende. Vi hadde en nettoinnvandring fra utlandet på 10 000 i 1992. Dette skyldes i noen grad nettoinnvandring av nordmenn og mennesker fra våre naboland i Norden og Vest-Europa, men oppgangen fra 1991 til 1992 skyldes først og fremst flyttinger fra det tidligere Jugoslavia. Denne strømmen forsterket seg gjennom 1993 til det ble innført visumplikt i oktober. Nettoinnvandringen fra land i den tredje verden har sunket i fire år, og er nå på halvparten av nivået fra slutten av 1980-tallet. Som følge av innvandringen og fødselsoverskudd blant utlendinger i Norge, øker antall utenlandske statsborgere sterkt, og er nå 3,6 prosent av folketallet, en fordobling på 15 år.

Flere eldre over 79 år

Aldersstrukturen i befolkningen endrer seg langsomt, men 1992 var det første året siden 1920 hvor andelen eldre (over

66 år) ikke økte. På grunn av de små fødselskullene født fra midten av 1920-tallet og utover, vil ikke andelen gamle stige igjen på de nærmeste 10-15 årene, ikke før de store kullene født etter krigen trer inn i pensjonistenes rekke. Andelen over 79 år vil fortsatt stige, før også den gruppen vil få en midlertidig reduksjon.

HELSE

Økende levealder, særlig for menn..

Målt som bedring i forventet levealder, er helsetilstanden utvilsomt blitt bedre det siste tiåret. Et nyfødt guttebarn i 1992 kunne regne med å bli 74,2 år, mens et tilsvarende jentebarn kunne regne med å bli 80,3 år. Økningen har vært noe sterkere for menn enn for kvinner. Forventet levealder er et uttrykk for nåtidens dødelighet, et hypotetisk mål som uttrykker hvor lenge en nyfødt kan forventes å leve gitt de aldersspesifikke dødelighetsratene som gjelder i fødselsåret. Økningen i forventet levealder har blant annet sammenheng med at risikoen for en tidlig død er blitt klart mindre i løpet av 1980-tallet. Etter en nokså stabil spedbarnsdødelighet på 1980-tallet (i gjennomsnitt 8,1 dødsfall pr. 1 000 levende-fødte), ble spedbarnsdødeligheten redusert til 6,4 i 1991 og 5,8 i 1992. Dødeligheten i andre aldersgrupper under 65 år har også gått ned. Fra 1980 til 1991 ble dødeligheten blant menn i aldersgruppen 1-64 år redusert med 19 prosent, blant kvinner var reduksjonen 6 prosent.

Den mindre positive dødelighetsutviklingen blant kvinner må blant annet ses i sammenheng med at kvinners helsetilstander har blitt mer lik menns, blant annet når det gjelder røyking (se nedenfor) og alkoholbruk.

..men flere selvmord

All dødelighetsutvikling har imidlertid ikke vært like positiv. Økningen i selvmordsdødeligheten har vakt stor bekymring. I 1991 ble det registrert 675 selvmord, mot 507 i 1980. Selvmordstallene de tre siste årene har imidlertid stabilisert seg på et noe lavere nivå enn i toppåret 1988.

Mindre sykkelighet?

Dødeligheten er blitt en stadig mindre treffende indikator på utviklingen i helsetilstanden i moderne samfunn. De

mest utbredte sykdommene (som muskel- og skjelettlidelser) har lav dødelighet, de er sykdommer en dør med, og ikke av. Helse- og levekårsundersøkelsene tyder på at andelen av befolkningen med ulike sykdommer, har endret seg lite de siste 10-15 årene. Det samme gjelder andelen med ulike former for funksjonsproblemer. Visse helseproblemer er imidlertid økende. Selv når vi tar hensyn til økningen i andelen eldre i befolkningen, har det vært en svak, men forholdsvis jevn økning i tallet på nye krefttilfeller. Deler av økningen kan skyldes bedre diagnostikk og økt diagnostisk utredning blant eldre personer. Helse- og levekårsundersøkelsene kan også tyde på en viss økning i forekomsten av hudlidelser blant begge kjønn, og av muskel- og skjelettlidelser blant kvinner.

Mindre bruk av tobakk og alkohol?

Bruk av alkohol og tobakk er to av de viktigste risikofaktorene for utvikling av helseproblemer. Noe over en tredel av den voksne befolkningen var dagligryktere i 1992. Andelen har i løpet av 1980-tallet gått noe ned blant menn og vært nokså uendret blant kvinner. Det registrerte alkoholforbruket (liter ren alkohol pr. innbygger 15 år og eldre) gikk kraftig ned på begynnelsen av 1980-tallet. Etter en svak økning fram til 1987, ble alkoholforbruket igjen redusert. Vi må tilbake til 1969 for å finne et lavere alkoholforbruk enn det som ble registrert i 1992. Det registrerte alkoholforbruket omfatter imidlertid ikke alkohol som går utenom de vanlige, "offisielle" omsetningskanaler. Det er derfor usikkert hvor reell nedgangen er. Intervjuundersøkelser, hvor en spør folk om hvor mye de drikker, tyder på en faktisk reduksjon i alkoholforbruket på 1980-tallet. Det registrerte alkoholforbruket i Norge er lavt i internasjonal sammenheng, i 1991 det laveste i Norden.

Færre aborter på 1990-tallet

Antallet aborter pr. 1 000 kvinner i aldersgruppen 15-49 år har endret seg forholdsvis lite når en sammenligner begynnelsen av 1980-tallet med begynnelsen av 1990-tallet. Tendensen til økning i aborttallene fra 1983 til 1989 ble snudd til en markert reduksjon på begynnelsen av 1990-tallet. Tallet på aborter i dag svarer til at hver kvinne vil ha 0,5 aborter i løpet av livet.

UTDANNING

Stadig flere unge under utdanning

1980-tallet ble preget av en sterk økning i andelen unge som er under utdanning. Mens det i 1980 fremdeles var om lag en tredel av 16-18-åringene som ikke gikk i videregående skole, var andelen redusert til vel 13 prosent i 1992. Andelen 19-24-åringer som studerer ved universiteter og høyskoler ble om lag fordoblet i samme tidsrom. Mer enn en av fem ungdommer i denne aldersgruppen studerte i 1992.

Flest studenter blant jentene

Mens det tidligere var noen flere jenter enn gutter som var elever i den videregående skolen, var det i 1992 omtrent like mange gutter som jenter i dette skoleslaget. Mesteparten av denne utjevnningen har funnet sted etter 1988. Derimot har økningen i studentandelen vært sterkere blant jenter enn gutter. I motsetning til 1980, var det i 1992 flere jenter (22,5 prosent) enn gutter (19,5 prosent) som studerte i aldersgruppen 20-24 år.

Det er mange årsaker til denne utviklingen (se Tor Jørgensens artikkel i dette nummer av Samfunnsspeilet). Dels er økningen i utdanningstilbøyeligheten et uttrykk for en langsiktig tendens til økt etterspørsel etter høyt utdannet arbeidskraft, dels har den sterke økningen etter 1988 en klar sammenheng med forverringen av situasjonen på arbeidsmarkedet (se nedenfor). Virkningene for levekårene er sannsynligvis også sammensatte og vanskelig å gi en entydig vurdering av. Utdanning kan være et middel til selvrealisering, og har i mange tilfeller en positiv virkning på personlige egenskaper som selvtilitt og tro på egne til å styre eget liv. Høy utdanning minsker sjansene for arbeidsledighet seinere i yrkeskarrieren. På den annen side vil skolesystemet i noen grad fungere som et oppbevaringssted for de som heller ville vært i arbeid. Når kravene til utdanning øker, øker også de negative konsekvensene av å mislykkes i skolesystemet.

ARBEID

Arbeidsmarkedet på 1980- og begynnelsen av 1990-tallet har vært preget av sterke svingninger. Mest av alt framtrer dette i statistikken over arbeidsløshet. Men de vekslende konjunktorene i perioden har

også medført skiftende tendenser med hensyn til sysselsetting, arbeidstid og uførepensjonering.

Nedgang i sysselsettingen etter 1987

Fram til 1984 var det samlede antall sysselsatte tilnærmet stabilt, mens det i perioden 1984-1987 økte med om lag 160 000 personer. I løpet av perioden 1987-1992 sank sysselsettingen og lå i 1992 igjen på samme nivå som i 1985. Utviklingen har imidlertid vært svært ulik for kvinner og menn. Andelen sysselsatte menn har sunket i hele perioden og særlig kraftig etter 1987. Samtidig har sysselsettingen blant kvinner økt helt fram til 1987/1988, for deretter å stabilisere seg på 1986-nivå fram til i dag. Mens forskjellen i andelen sysselsatte kvinner og menn i alderen 25-66 år var drøye 28 prosentpoeng i 1980, var den i 1992 redusert til knapt 12 prosentpoeng.

Økende arbeidstid blant kvinner, mindre blant menn

De sysselsatte mennene arbeider noe mindre i 1992 enn i 1980. Fram til 1990 varierte gjennomsnittlig arbeidstid pr. uke mellom 42 og 43 timer, med unntak av årene 1986 og 1988, hvor menns arbeidstid lå litt over 43 timer. I 1991 og 1992 lå arbeidstiden mellom 41 og 42 timer. For kvinner har arbeidstiden økt, sysselsatte kvinner har i gjennomsnitt to timer lengre arbeidsuke i 1992 enn i 1980. Forskjellen i arbeidstid mellom sysselsatte kvinner og menn har dermed blitt redusert med tre timer i perioden. Arbeidstidsreformen som innebar en generell nedsettelse av arbeidstiden til 37,5 timer pr. uke i 1987, ser ikke ut til å ha hatt avgjørende betydning for gjennomsnittlig arbeidstid for verken kvinner eller menn.

Småbarnsmødrenes tiår

Den gruppen som framfor noen har økt yrkesdeltakingen i disse årene, er mødre med små barn. Fra 1980 til 1987 økte yrkesprosenten (andelen i arbeidssstyrken) blant småbarnsmødre fra 53 til 72. Etter 1987 har økningen stagnert, men yrkesprosenten blant småbarnsmødrene i 1992 var likevel 20 prosentpoeng høyere enn i 1980 (73 prosent). Dette nivået ligger like oppunder yrkesprosenten totalt for menn (74 prosent) og langt høyere enn for alle kvinner (62 prosent) i 1992.

(Arbeidskraftundersøkelsene, alder 16-74 år). 1980-årene var småbarnsmødrenes tiår på arbeidsmarkedet.

45 000 langtidsledige

De seneste fire - fem år har vi vært vitne til en økning i arbeidsløsheten som er helt enestående i etterkrigstiden. Bortsett fra lavkonjunkturen i 1983-1984, da arbeidsløsheten lå på ca. 3 prosent, har andelen arbeidsløse stort sett utgjort under 2 prosent av arbeidsstyrken. Arbeidsløsheten har tradisjonelt vært markert høyere for kvinner enn for menn. Da arbeidsløsheten steg på 1980-tallet, jevnet kjønnsforskjellene seg ut, og etter 1988 har menn hatt høyere og økende arbeidsløshet i forhold til kvinner. I 1992 var 6,5 prosent av den mannlige og 5,1 prosent av den kvinnelige arbeidsstyrken uten arbeid. Hovedårsaken til forskjellene mellom kvinner og menn er at det i første rekke er mannsdominerte næringer som har blitt rammet av lavkonjunkturer rundt 1983 og etter 1987. Kvinner er i langt større grad sysselsatt i offentlig sektor; arbeidsplasser som til nå har vært skjermet mot dårlige tider.

Når arbeidsløsheten øker, øker også andelen langtidsledige. Ca. en tredel av dagens arbeidsløse har vært sammenhengende uten arbeid mer enn 26 uker. Fra 1987 til 1992 økte antall arbeidssøkere uten arbeidsinntekt fra 45 000 til 126 000, mens antallet langtidsledige økte fra 6 000 til 45 000. Mens andelen uten arbeid er høyest blant de unge, er andelen langtidsledige høyest blant de eldre.

Færre nye uførepensjonister etter 1990

De økte problemene på arbeidsmarkedet avspeiles også i tallet på uførepensjonister. Fra 1980 til 1992 steg andelen av menn 16-66 år som var uførepensjonert fra 5,8 til 7,4 prosent. Blant kvinner økte andelen fra 6,4 til 9,5 prosent. I 1992 utgjør dette 105 000 menn og 132 000 kvinner. Antallet kvinner har i hele perioden vært høyere enn antallet menn. Dette har for en stor del sammenheng med at kvinner gjennomgående uførepensjoneres tidligere i livsløpet enn menn og dermed forblir "lenger i systemet" før overgang til alderspensjon. I 1991 og 1992 sank antallet nye uførepensjonister relativt kraftig, noe som har bidratt til en nedgang i andelen uførepensjonister etter 1991. Denne nedgangen har vært sterkere for

kvinner enn for menn. Utviklingen i antall uførepensjonister de aller siste årene må blant annet sees i lys av innstramninger i regelverket for tildeling av pensjon.

INNTekt OG FORBRUK

Økende disponibel inntekt

Disponibel inntekt pr. innbygger har økt gjennom så godt som hele perioden 1980-1991, og var i 1991 vel 84 000 kroner, eller vel 10 000 kroner mer enn i 1980 (alt regnet i 1991-kroner). Disponibel inntekt er den samlede inntekten av arbeid, kapital og overføringer til husholdningene fratrukket direkte skatter og trygdeavgifter og renter på gjeld. Pr. innbygger økte realverdien av disponibel inntekt med 13,8 prosent i perioden. I vurderingen av denne økningen bør en trekke inn at det har vært en betydelig økning i antallet enpersonhusholdninger. Det betyr at færre nyter godt av stordriftsfordelene som knytter seg til flerpersonehusholdninger. Det meste av økningen skjedde fram til 1986. Inntekten gikk ned fra 1986 til 1987, og endret seg lite fram til 1989, men var også i disse årene høyere enn i 1985. Veksten i den samlede inntekten var sterk fram til 1986-1987, men en samtidig sterk vekst i gjeldsrenter bidro til en mer moderat vekst i disponibel inntekt. Fra 1988 har det vært en mer beskjeden inntektsvekst, men samtidig har nedgang i realverdien av gjeldsrentene bidratt til en viss vekst i disponibel inntekt.

Uendret ulikhet....

Figuren med disponibel husholdningsinntekt i laveste og høyeste desil skal vise hvordan ulikheten i fordelingen av husholdningsinntekten har utviklet seg. Husholdningene er rangert etter disponibel inntekt pr. forbruksenhet (dvs. en har forsøkt å korrigere husholdningsinntekten for forskjeller i husholdningenes størrelse og sammensetning). En har deretter regnet ut hvor stor del av den samlede inntekten som tilfaller den tidelen av husholdningene som har lavest slik inntekt, og tilsvarende hvor stor del av den samlede inntekten som tilfaller tidelen med høyest inntekt. I 1990 hadde tidelen med lavest disponibel inntekt pr. forbruksenhet 3,2 prosent av den samlede inntekten, mens tidelen med høyest inntekt hadde 19,9 prosent av den samlede inntekten. Hovedkonklusjonen er at ulik-

heten har endret seg forholdsvis lite i perioden. Det var en svak utvikling mot mindre ulikhet rundt midten av 1980-tallet, og deretter en svak økning i ulikheten, slik at inntektsulikheten i 1990 var om lag som i 1982.

....men flere sosialhjelpsklienter

Til tross for nokså små endringer i inntektsulikheten har antallet sosialhjelpsklienter økt sterkt gjennom det meste av perioden. Langt på vei ble antallet stønadstilfeller pr. 1 000 innbyggere tredoblet i perioden 1980-1992, i 1992 var tallet 40 tilfeller pr. 1000 innbyggere. Utgiftene til sosialhjelp har imidlertid økt langt sterkere, utgiftene var om lag syv ganger høyere i 1991 enn i 1980. Det er et komplisert årsaksmønster bak denne økningen. Det synes imidlertid klart at det er en mer langsiktig trend, den økte arbeidsløsheten på slutten av tiåret er på ingen måte den eneste forklaringen på det som har skjedd. Av mer strukturelle årsaker tror vi det er viktig å peke på økningen i antallet enslige og enslige forsørgere.

Forbruk: Mindre til mat, mer til bolig

Forbruket har gjennomgått ganske betydelige endringer i perioden, særlig fram til 1987. Andelen av forbruket som gikk til mat gikk ned fra vel 20 prosent i 1982 til 15 prosent i 1987, der den siden synes å ha stabilisert seg. Reduksjon i matvareandelen har vært typisk for hele den perioden vi har registrert husholdningenes forbruk. Det er først og fremst et uttrykk for velstandsvekst, og ikke for at vi forbruker mindre mat. En annen langsiktig trend som fortsatte inn i 1980-tallet, er økningen i utgifter til bolig, lys og brensel. Andelen av forbruket som gikk til bolig, økte fram til 1988, og har siden holdt seg på rundt 26 prosent. Utgiftene til bolig er nå den største av hovedpostene i forbruket. Det er for en stor del veksten i renteutgiftene som ligger bak veksten i boligutgiftene på 1980-tallet. Utgiftene til reiser og transport har det meste av perioden tatt rundt 20 prosent av husholdningsbudsjettet, unntaket er midten av 1980-tallet da opp til 24 prosent gikk til reiser og transport. De høye utgiftene til reiser og transport har sammenheng med bilkjøp, og skyldes i noen grad registreringsmåten. I forbruksundersøkelsene registreres en kjøpt bil som

forbruk med hele kjøpesummen, selv om husholdningen har lånt til kjøpet. Dette vil gi utslag i år med særlig høyt salg av biler.

OMSORG

Sterk utbygging av offentlig barnetilsyn

Den sterke økningen i antallet småbarnsmødre som er gått ut i yrkeslivet har også økt behovet for barnetilsyn. Den offentlige barneomsorgen økte sterkt i omfang på 1980-tallet. Andelen barn i førskolealder med barnehageplass ble mer enn fordoblet fra 1980 til 1992. Mens dekningsprosenten var snaut 21 prosent i 1980, var den steget til nærmere 43 prosent i 1992, når en inkluderer barn i tilbud til 6-åringer i skolen. Økningen har skjedd til tross for en økning i andelen barn i denne aldersgruppen i siste del av 1980-tallet (se ovenfor). Hele økningen de siste årene har skjedd i form av det som kalles heldagsplasser (oppholdstid 31 timer eller mer pr. uke). Andelen med lang oppholdstid i barnehagene (41 timer eller mer pr. uke) økte fra 27 til 55 prosent i perioden 1985-1991.

Andelen husholdninger med førskolebarn som bruker andre typer barnetilsyn enn barnehage, har endret seg lite fra 1980 til 1991.

Bedre eldreomsorg?

Det er vanskelig å finne gode indikatorer for utviklingen innenfor eldreomsorgen. Det er imidlertid liten tvil om at ressursinnsatsen i eldreomsorgen har økt, også i forhold til økningen i antallet eldre. Indikatoren vi har valgt å bruke er antall årsverk i hjemmetjenestene (hjemmehjelp, hjemmesykepleie og andre tjenester, for eksempel ambulant vaktmester og administrasjon) i forhold til eldrebefolkningen. Det har vært en økning i tallet på årsverk i hjemmetjenestene pr. innbygger 67 år og eldre, men størrelsen på økningen er noe usikker på grunn av endringer i registreringsgrunnlaget. Den sterke økningen fra 1989 til 1991 skyldes i stor grad nye registreringsmåter, som i større grad enn tidligere fanger opp omfanget av "andre tjenester". Det er først og fremst innsatsen i hjemmesykepleien som har økt. Mens andelen av de eldre som var brukere av hjemmesykepleie var langt høyere i 1991 enn i 1980, ble ande-

len brukere av hjemmehjelp noe mindre i samme tidsrom.

Årsverksinnsatsen i institusjonsomsorgen er også blitt større, mens antallet institusjonsplasser er noe redusert i forhold til økningen i eldrebefolkningen. Den relative nedgangen i antallet institusjonsplasser har økt presset på hjemmetjenestene. Pleie- og omsorgstjenestene har dessuten fått mange nye brukere på grunn av nedbyggingen av institusjonsomsorgen i psykiatrien, og på grunn av kortere liggetider i de somatiske sykehuse. Konsekvensene synes å være at pleie- og omsorgstjenestene i større grad enn tidligere har måttet prioritere de mest pleietrengende (se Sosialt utsyn 1993).

Ansvarsreformen for psykisk utviklingshemmede innebærer at mange psykisk utviklingshemmede har flyttet fra sentralinstitusjoner til egne boliger i sine hjemstedskommuner. Tjenestetilbudet til disse omfattet i 1992 vel 6 000 årsverk, blant annet boveiledning og støttekontakttjeneste. Hjemmesykepleie og hjemmehjelp kommer i tillegg til dette (hjemmetjenester for psykisk utviklingshemmede inngår ikke i figuren over årsverk i hjemmetjenestene).

KULTUR

Færre kinobesøk

Det har skjedd en vesentlig omstrukturering og markedstilpasning i kinotilbudet i løpet av de siste ti årene. Det har vært en betydelig nedgang i tallet på små privateide kinoer og en viss sentralisering og standardheving. Selv om det er blitt færre kinoer og sitteplasser på 1980-tallet, har det vært en økning i antallet forestillinger i perioden, fra 134 000 i 1980 til 186 000 i 1990. Dette kan delvis tilskrives oppblomstringen av flerkinoanlegg. Likevel har antallet besøk gått ned fra 17,5 millioner i 1980 til 10,8 millioner i 1991. Nedgangen skjedde først og fremst i første halvdel av 1980-tallet, mens besøkstallet på slutten av tiåret har variert rundt 11 - 12 millioner. Denne nedgangen har skjedd selv om andelen som i løpet av et år har vært på kino ikke har endret seg noe særlig. De synkende besøkstallene skyldes at det er blitt færre storbrukere, ikke at kinotilbudet når ut til færre. Det er særlig antallet hyppige kinobrukere blant unge som har gått ned.

Teater og opera: Økende besøkstall etter 1986

Det har vært en svak økning i antallet forestillinger ved institusjonsteatrene. Antallet teater- og operaforestillinger økte fra 5 000 i 1980 til 5 800 i 1990. Om en sammenlikner besøkstallene i 1980 og 1990 har de økt tilsvarende. Utviklingen i besøkstallene har imidlertid vært ujevn over perioden. Besøkstallene gikk ned fra vel 300 besøk pr. 1 000 innbyggere i 1981 til 260-270 besøk pr. 1 000 rundt midten av tiåret. Etter 1986 har besøkstallene steget jevnt til 319 besøk pr. 1 000 i 1991. Publikumsundersøkelser tyder på at økningen i besøkstallene i noen grad skyldes at teater- og operatilbudet når ut til flere.

Utlån fra bibliotek: Lavt, men økende

Også utlån fra folkebibliotekene har økt det siste tiåret. Fra et utlån pr. innbygger på 4,0 i 1980 og 1981, svingte tallet rundt 4,3 fram til 1988. I 1989 gjorde utlånstallene et hopp til 4,7 utlån pr. innbygger der det har holdt seg siden (til 1991). Dette tallet er lavt sammenliknet med de andre nordiske land, i Danmark var tallet til sammenlikning vel 15 i 1989. Publikumsundersøkelser fra slutten av 1970- og 1980-tallet viser en klar økning i andelen av befolkningen som bruker folkebibliotekene.

Flere dagsaviser pr. innbygger

Antallet eksemplarer av dagsaviser pr. 1 000 innbyggere økte nokså jevnt gjennom 1980-tallet fram til 1988-1989. I 1980 var det 429 eksemplarer pr. 1 000 innbyggere, sammenliknet med 497 i 1988. Det kan være av interesse å bemerke at denne økningen skjedde ganske parallelt til økningen i antallet husholdninger. Antallet eksemplarer pr. husholdning økte forholdsvis beskjedent. Etter 1989 har antallet eksemplarer gått ned med vel 10 prosent til 494 eksemplarer pr. 1 000 innbyggere (inkludert Aftenpostens aftennummer).

BOLIG, OMGIVELSER OG MILJØ

Bedring i bostandard.....

To enkle indikatorer på boligstandard (hentet fra levekårsundersøkelsene) tyder på en vesentlig forbedring av boligstandarden i løpet av 1980-tallet. Meste-

parten av forbedringen skjedde imidlertid fram til 1987. Andelen av befolkningen 16-79 år som bor trangt, ble redusert fra 16 til 8 prosent fra 1980 til 1991. I løpet av samme periode er det også blitt færre som bor i en umoderne bolig, det vil si en bolig uten bad eller WC, eller med kalde eller fuktige rom. 10 prosent av befolkningen 16-79 år bodde i en umoderne bolig i 1991.

..men uendret bomiljø?

Det er vanskelig å finne gode indikatorer som sier noe om utviklingen i lokale miljøforhold. Målinger av konsentrasjonen av ulike forurensende stoffer i norske byer tyder på lavere konsentrasjoner av svoveldioksid, bly og sot i løpet av 1980-tallet. Utslippene av nitrogenoksider (hvor biltrafikken er en viktig kilde) har økt når en ser 1980-tallet under ett, men også konsentrasjonene av nitrogenoksider ble noe lavere i norske byer på slutten av 1980-tallet. Det er vanskelig å trekke slutninger fra dette til hvordan miljøbelastningene har utviklet seg for den enkelte. Miljøbelastningene vil blant annet avhenge av hvordan bosetningsmønsteret utvikler seg, og hvor mye tid som brukes i nærmiljøet. Ifølge levekårsundersøkelsene var andelen som oppgav at de var utsatt for støy fra vei-trafikk, omtrent den samme i 1991 som i 1980 (henholdsvis 14 og 13 prosent). Andelen som oppgav at de var utsatt for forurensning har også endret seg lite. I alt var det 18 prosent av den voksne befolkningen som i 1991 oppgav at de var utsatt for forurensning fra ulike kilder ved boligen.

KRIMINALITET

Sterk økning i registrert voldskriminalitet

En høy andel kriminelle i en befolkningsgruppe kan være et uttrykk for levekårsproblemer i denne gruppen. Trygghet for liv og eiendom er et viktig velferdsgode. Utbredelsen av kriminalitet i samfunnet er derfor en indikator på levekår. Det har vært en sterk økning i tallet på etterforskede forbrytelser i løpet av 1980-årene, fra snaut 3 000 forbrytelser pr. 100 000 innbyggere i 1980 til snaut 5 500 i 1992. Etter 1990 har det imidlertid vært en svak nedgang i tallet på etterforskede forbrytelser, mens tallet på etter-

forskede, grove voldsforbrytelser har fortsatt å øke inn på 1990-tallet. De grove voldsforbrytelsene økte sterkere på 1980-tallet enn i tiårene før.

Kan nedgangen i antallet etterforskede forbrytelser skyldes en opphopning av saker som ikke er ferdig etterforsket hos politiet? I en periode økte antallet anmeldte forbrytelser mer enn antallet etterforskede. Økningen i anmeldte forbrytelser har nå stoppet opp. Fra 1. - 3. kvartal 1992 til samme periode i 1993 ble tallet på anmeldte forbrytelser redusert med snaut 5 prosent.

De fleste registrerte forbrytelser er tyverier, de utgjorde i 1992 vel sju av ti forbrytelser.

Hvor reell er økningen?

Hva forteller økningen i den registrerte kriminaliteten om utviklingen i den reelle kriminaliteten i samfunnet? Ulike "offerundersøkelser" kan tyde på en viss økning i kriminaliteten, men økningen synes å være mindre enn det kriminalstatistikken gir inntrykk av. Størstedelen av de grove voldsforbrytelsene er sedelighetsforbrytelser (voldtekt, incest). Det er veksten i disse som står for størsteparten av veksten i de grove voldsforbrytelsene. Det er grunn til å tro at tilbøyeligheten til å anmelde slike forbrytelser har økt i de senere årene. Offerundersøkelser viser ikke den samme sterke vekst i voldsbruken. Mens antallet etterforskede grove voldsforbrytelser ble om lag tredoblet fra 1983 til 1992, økte andelen personer i voksen alder som oppgir at de har vært utsatt for vold eller voldstrusler i løpet av ett år, fra 3,8 prosent i 1983 til 6,1 prosent i 1993 (Ukens statistikk nr. 44, 1993).

Økende frykt for vold

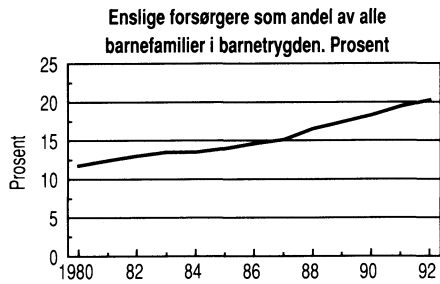
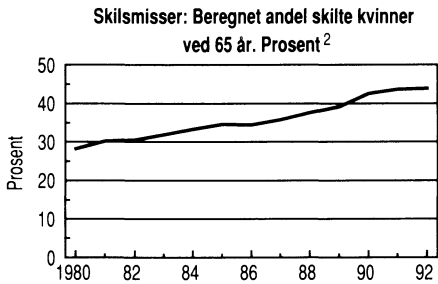
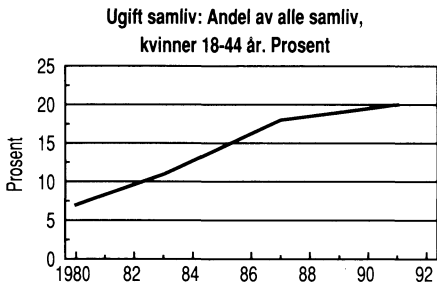
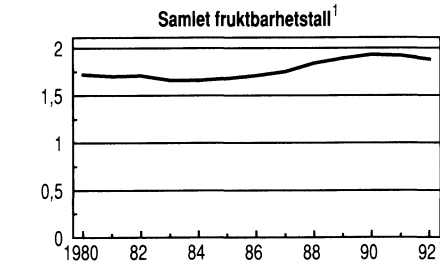
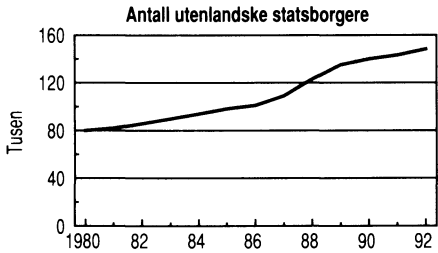
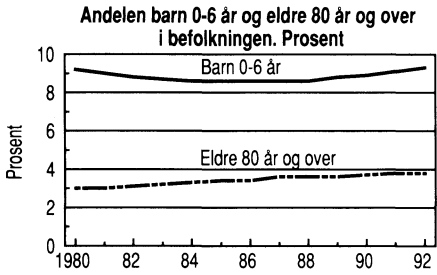
En av konsekvensene av den økte volden er økende frykt for å gå ute alene på bostedet. Andelen i befolkningen som er noe eller svært urolige for å bli utsatt for vold når de går ute alene på bostedet ble om lag fordoblet fra 1983 til 1993.

Det er et mangfoldig årsaksmønster bak kriminalitetsøkningen. Med økt materiell velstand følger flere verdifulle gjenstander å stjele. Det kan ha blitt lettere å begå en del lovbrudd, tidsnytingsundersøkelser viser blant annet at vi tilbringer mindre tid i bolig og nærmiljø enn tidligere.

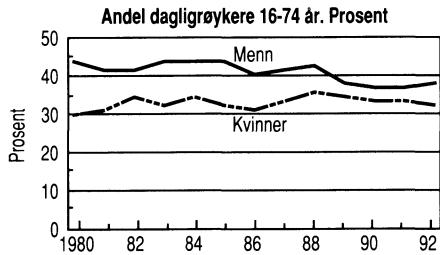
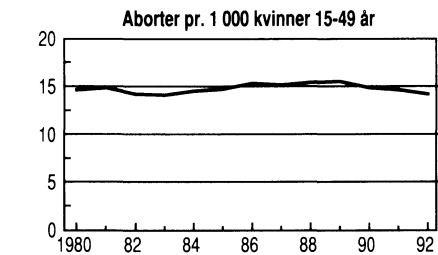
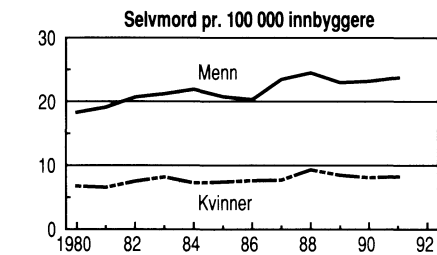
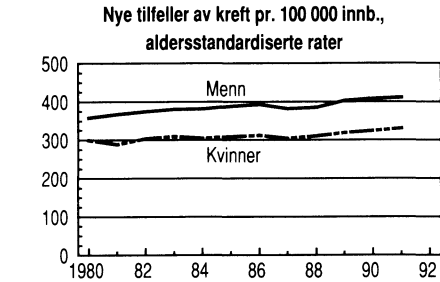
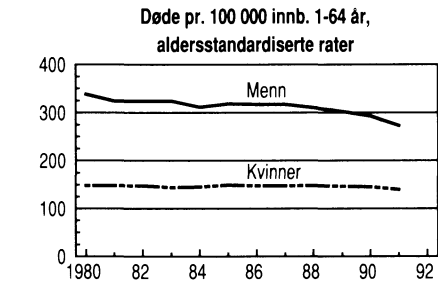
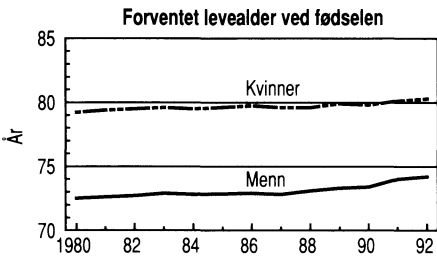
Vi har også nevnt at kriminalitet kan forstås som uttrykk for svekket sosial integrasjon. Kriminologen Nils Christie har påpekt at det moderne samfunnet i større grad enn det gamle samfunnet innebærer et liv blant fremmede, et samfunn hvor andres styring i mindre grad virker. Kriminaliteten har vanskeligere betingelser i et samfunn der "alle kjenner alle", enn i våre dagers mer uoversiktlige samfunn.

1. Kommentarene er skrevet av forskere ved Seksjon for demografi og levekår i Statistisk sentralbyrå. Befolkningsutviklingen er kommentert av *Lars Østby*. *Randi Kjeldstad* har kommentert utviklingen på arbeidsmarkedet, mens *Arne Andersen* har skrevet kommentarene om kultur, inntekt og forbruk. De øvrige kommentarene er skrevet av *Anders Barstad*.

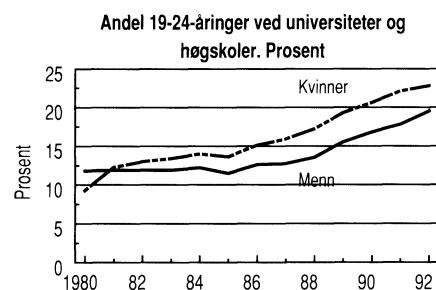
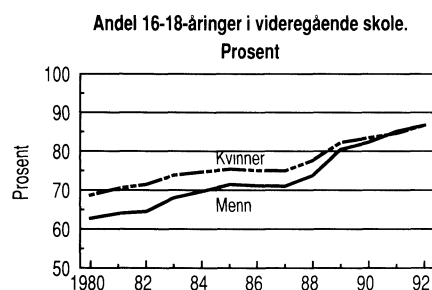
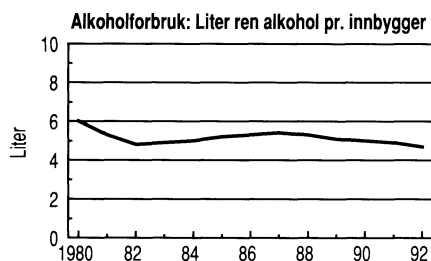
BEFOLKNING:

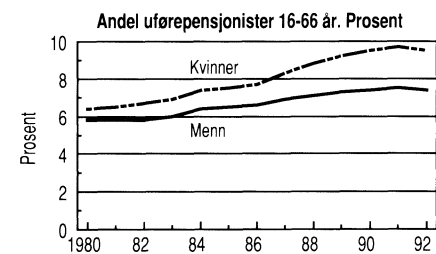
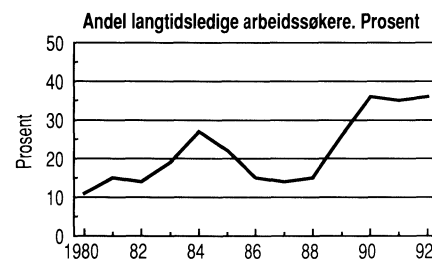
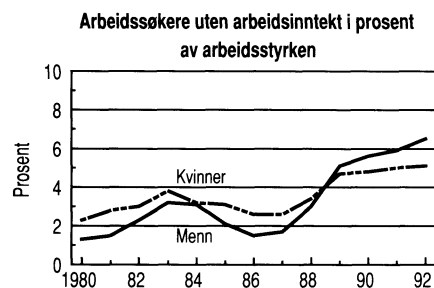
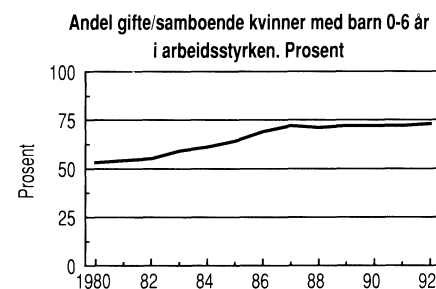
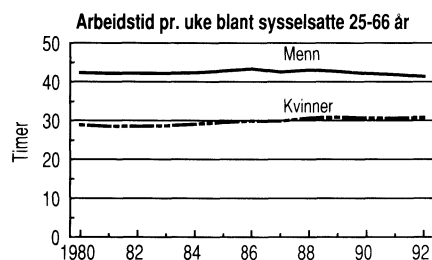
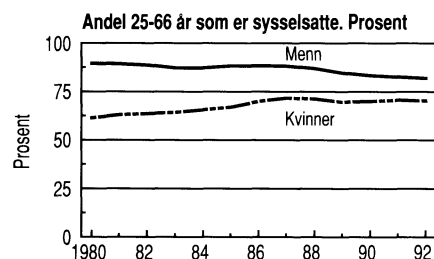
HELSE:

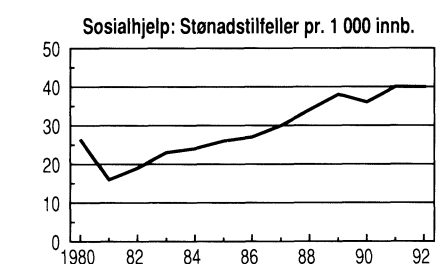
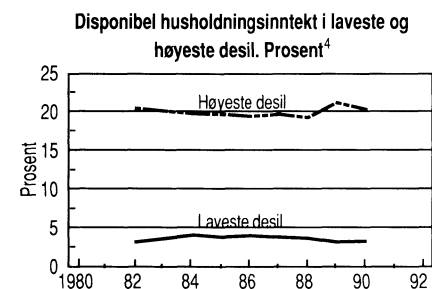
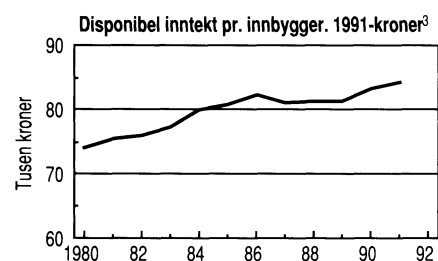
UTDANNING:

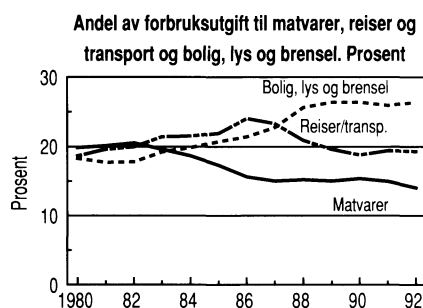
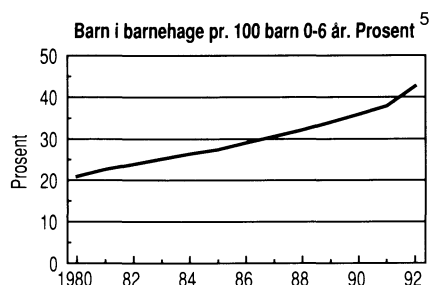
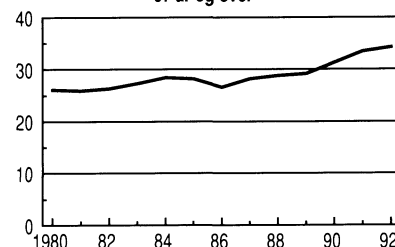
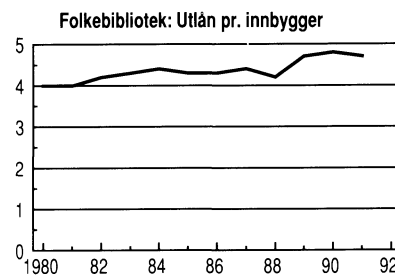
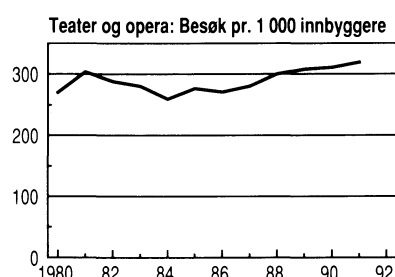
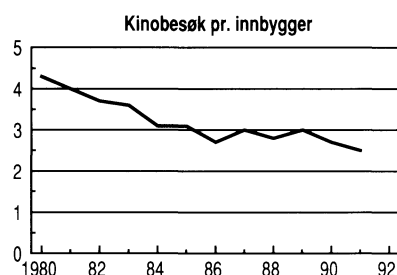
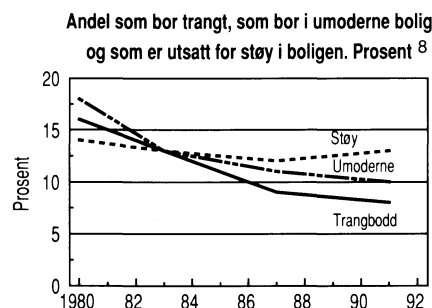
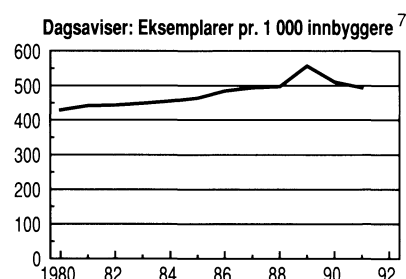
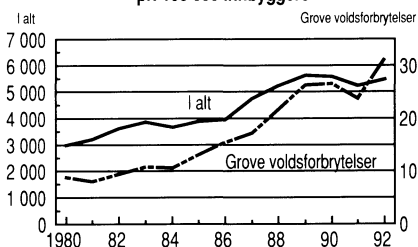

ARBEID:

INNTÆKT OG FORBRUK:

OMSORG:**Hjemmetjenestene: Årsverk pr. 1 000 innbyggere 67 år og over⁶****KULTUR:****BOLIG OG MILJØ:****KRIMINALITET:****Forbrytelser i alt og grove voldsforbrytelser pr. 100 000 innbyggere⁹**

¹ Sum av ett-årige fruktbarhetsrater 15-44 år. Antall barn hver kvinne kommer til å føde under forutsetning av at fruktbarhetsmønsteret i perioden varer ved og at dødsfall ikke forekommer.

² Under forutsetning av at et kull gifte kvinner gjennomlever de aldersspesifikke skilsmisseratene dette året, og at dødsfall og gjengifte ikke forekommer.

³ Disponibel inntekt = inntekt fratrukket skatt og gjeldsrenter.

⁴ De tidelene av husholdningene med lavest og høyest inntekt.

⁵ Inkluderer barn i tilbud til 6-åringer i skolen fra og med 1992.

⁶ Brudd i tidsserien fra og med 1991. Fra og med 1991 registreres også andre hjemmetjenester enn hjemmehjelp og hjemmesykepleie.

⁷ Fra og med 1989 regnes Aftenpostens aftennummer som egen avis.

⁸ En person bor trangt hvis personen bor alene og disponerer ett rom eller personen tilhører en flerpersonshusholdning som disponerer mindre enn ett rom pr. person. En bolig er umoderne hvis den er uten bad eller WC, eller er kald eller fuktig.

⁹ Omfatter voldtekt, utuktig omgang med barn under 14 år, incest, grov legemsbeskadigelse, drap og grovt ran.

SAMFUNNSSPEILET 1993 - Innholdsfortegnelse:

Nr. 1:

Utdanning, arbeid og inntekt: Hvor likestilte er kvinner og menn blitt?

Anne Lise Ellingsæter, Turid Noack og Marit Rønsen

Motstand mot innvandring: Interessekonflikt eller samfunnsprotest? *Anne-Sissel Skånvik*

Gutters utdanningsvalg: Hvorfor har sosial bakgrunn så stor betydning? *Jens B. Grøgaard*

Forbruksutviklingen: Vekst for pensjonistene, reduksjon for enslige *Stein Opdahl*

Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere *Else Flittig og Jorunn Lajord*

"Ola var fra Sandefjord". Bor han der fortsatt som 40-åring? *Kjetil Sørlie*

AIDS i Afrika *Helge Brunborg*

Nr. 2:

Norge stadig vårt nærmeste ferieland *Odd Frank Vaage*

Undersysselsetting: Skjult ledighet *Tone Hobæk*

Arbeidsløshet og mental helse - årsak eller virkning? *Knut Halvorsen*

Personellinnsatsen i helsetjenesten: Økonomi eller behov avgjør? *Jon Erik Finnvold*

Utlendingers kriminalitet: Høyere eller lavere enn nordmenns? *Sturla Falck*

Ungdoms levekår: Økende problemer på arbeidsmarkedet *Anders Barstad*

Nr. 3:

FATTIGDOM I NORGE:

Hvordan måle fattigdom? *Jan Lyngstad*

Få permanent fattige i Noreg *Jon Epland*

Feminisering av fattigdommen? *Randi Kjeldstad*

Husholdningenes økonomi, husholdsarbeid og inntektsfordeling

Iulie Aslaksen og Charlotte Koren

Økte betalingsproblemer: Uttrykk for en mer sårbar husholdningsøkonomi?

Arne S. Andersen og Jan Lyngstad

Mindre lønnsforskjeller mellom mannlige og kvinnelige arbeidere

Lars-Erik Becken, Vemund Snartland og Trond Petersen

Nye holdninger til "de giftige gleder". Er røyking i ferd med å bli sosialt uakseptabelt?

Hilde Rudlang og Karl Erik Lund

Nr. 4:

Mødre på EFs arbeidsmarked - hel- eller deltidsarbeidere? *Hege Kitterød*

Hva betyr barnehager for kvinners fruktbarhet og yrkesdeltakelse? *Marit Rønsen*

Studenttallseksplasjonen *Tor Jørgensen*

Arbeidsmarkedets marginalgrupper: Hvem er de? *Asbjørn Johannessen*

Er pensjonene for lave? *Åne Osmunddalen og Trygve Kalve*

Sosiale indikatorer 1993

Blad i postabonnement

Returadresse:

Statistisk sentralbyrå

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 Oslo

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift med artikler om folks levekår og livsstil.

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift der Statistisk sentralbyrå sprer resultater om aktuell levekårsforskning til en større leserkrets.

«Samfunnsspeilet» er skrevet

- for deg som underviser i samfunnsfag
- for deg som driver med informasjon
- for deg som forsker
- for deg som arbeider med sosial- og helsespørsmål
- for deg som arbeider i administrasjon og forvaltning
- eller rett og slett for deg som er opptatt av samfunnsforhold

Abonnement bestilles hos:

Statistisk sentralbyrå

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 OSLO 1

Telefon 22 86 49 64

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Akademika – avdeling for offentlige publikasjoner, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere. Løssalgpris kr. 45,-
ISSN 0801-7603
ISBN 82-537-3944-3

SSE
Statistisk
sentralbyrå